

Roten till det onda

-en studie i häxmotiv, kvinnlig sexualitet, husmoderlighet
och moderlighet i Ulla Isakssons historiska roman
Dit du icke vill

C-uppsats i litteraturvetenskap
Södertörns högskola
Vårterminen 2008
Författare: Anita Widén
Handledare: Ebba Witt-Brattström

Abstract

The Root of Evil – a study of witches, female sexuality, housewife-attitudes and disposition for maternity in Ulla Isaksson's historical novel *Dit du icke vill*

Ulla Isaksson (1916 – 2000) wrote many novels, often with a woman or several women as protagonists. In *Dit du icke vill* ("Where Thou Willst Not") from 1956 she depicts a crisis of faith in a woman, which would not have been successful had she chosen a contemporary setting. She uses an adequate historical framework, the prosecution of witches in Sweden in the 17th century, well documented in reliable sources. Her novel includes a message about oppression of women, manifest in patriarchal ambition to control ancient wisdom about healing and herbs and the denial of pre-Christian habits that include knowledge about female fertility, earlier exercised by midwives and wise women and men.

In "The Root of Evil" the novel is placed in a feminist tradition, where the author, like older writers like Fredrika Bremer, Ellen Key and Elin Wägner, pleads for "social mothering". A major difference is that, in her own life, Ulla Isaksson has experienced pregnancy, giving birth and breastfeeding which none of the pioneering Swedish feminist writers had. Emilia Fogelklou, pioneering theologian, wrote about witches as wise women, a study that influenced Ulla Isaksson. The witches are described as mirroring Hanna "the Good Mother". Their fantasies about life at "Blåkulla" are similar to the everyday life at a wealthy farmstead. This kind of mirroring reminds of the theories of Gilbert and Gubar, who assume that female writers in the 19th Century hid their revolt against patriarchy in mad women, like "The Madwoman in the Attic" in *Jane Eyre*. In the 1950s, golden age of the Swedish housewife, a female writer might well hide her anger at the circumscribed role model dedicated to women in a similar use of Anti-Women. The real witches clearly contrast the obedient protagonist, a true "Angel in the house".

The villagers' struggle to clear the ground from the ensnaring roots that hinder the male prosecution of witches imply a symbolic reading: this evil root is ancient matriarchal knowledge of childbearing and birth control. A theory on the original causes for the witch hunts in western Europe is introduced: the population sank in the 15th century and one reason, beside plagues, starvation and warfare, was that women aware of how to prevent childbearing and giving birth to a lot of children were killed during the witch hunt. Churches and kings introduced the prosecution of witches and wise women, including midwives.

Witch hunt, prosecution of women, historical novel, feminist tradition, female sexuality, Ulla Isaksson, Emilia Fogelklou, Elin Wägner, Fredrika Bremer, Ellen Key, midwives, decrease of population, childbearing, birth control, Gilbert & Gubar

C-level in literature
Södertörns högskola
Spring 2008
Author: Anita Widén
Supervisor: Ebba Witt-Brattström

Innehåll

1 Inledning och syfte	s.1
1.1 Inledning	
1.2 Syfte	
1.3 Citatteknik och referenser	
1.4 En "hemmafru" på 1600-talet	
2 Forskningsläget	s.3
2.1 Tidigare forskning	
2.1.2 Kärleken, kvinnan och Gud – tre teman i <i>Dit du icke vill</i>	
2.1.3 Källdokumentens betydelse	
2.2 Kvinnolitteraturen på 1950-talet	
2.2.1 Samhällsmoderlighet i efterkrigstid	
2.2.2 Efterkrigstidens genuskontrakt	
3 Ulla Isakssons författarskap	s.6
3.2 Kvinnlig kollektivroman	
3.3 Filmad kvinnoerfarenhet	
3.4 Mor-dotterkonflikt och tvågalenskap	
3.5 Debatterat Paradistorg	
3.6 Äldre kvinnors moderlighet	
4 Dit du icke vill - sammanfattning av romanhandlingen	s.10
5 Från samtid till dåtid	s.11
5.1. En kvinnlig författares vägval	
5.2. Historisk roman: Religiöst drama med kvinna i huvudrollen	
5.3. Från emancipation i samtid till kvinnoberättelse i dåtid	
6 Häxerier med många bottnar	s.14
6.2 Bolmört i bykstugan	
7 Isakssons metod: Noggrann research och språklig pastisch	s.16
7.1 Källor från tiden	
7.2 Farlig bokläsning	
8 Manligt och kvinnligt i bondesamhället	s.19
9 1950-talet: Reträtt från kvinnofrigörelsen	s.20
9.1 Industrisamhällets genuskontrakt	
9.2 Hemmafruns tidsålder	
9.3 Ulla Isaksson i sin samtid	
9.4 Mormorsarvet	
10 Moderns återkomst	s.22
10.2 Rädsla för barnet	
10.3 Kvinnlighetens pris och moderlighetens triumf	

10.4 Häxorna i fängelset	
11 Häxan som spegel	s.24
11.2 1800-talets engelska författare och 1950-talets svenska	
12 Roten till det onda	s.26
12.2 Modersålderns fäder	
12.3 Häxor, jordemödrar och befolkningskris	
12.4 Roten i Pinabacken	
12.5 Kloka gubbar	
12.6 Vilka spår finns hos kvinnorna i romanen?	
12.7 Läkekunnig med djävulsmärke	
12.8 Hanna i tingstugan	
12.9 StorAnnas makt att förvända synen	
12.10 Häxorna och andra kvinnliga brottslingar i Stenhuset	
12.11 Förlossningsdramat	
12.12 Kvinnornas öde	
13 Barnen söker spänning och skapar den	s. 34
13.1 En farlig barnlek	
13.2 Upptåget i tingstugan	
14 Männen om kvinnors plats, förmåga och sexualitet	s.36
14.2 Den äkta mannen	
14.3 Våldsverkaren och mjukismannen	
14.4 Älskaren - biskopen	
15 Sammanfattning och avslutning	s.39
Litteraturförteckning	s.40

1 Inledning och syfte

1.1 Inledning

Att Ulla Isaksson skrev filmmanus är tydligt redan från de första scenerna i romanen *Dit du icke vill* (Stockholm 1956). Den kommission som kommer farande i sexton vagnar i ett moln av damm till kyrkbyn i Dalarna under 1670-talets häxprocesser är dramaturgiskt beskriven liksom de nyfikna byborna, ungarna främst, som springer vagnarna med de höga herrarna till mötes.

Då hände det. Strax före prästgården. Mitt i Pinabacken, i själva Pungpinan, där trädrötterna, i den skarpa kröken under den långa sommartorkan ätit sig upp ur marken som slingrande ormar. (s.11)

Hela byn håller andan och efteråt berättas det hur hästarna i den första vagnen stegrar sig när plötsligt en vind blåser upp.

Händelsen tog liksom struhtag på dem, ty alla visste de, att det var av skamlig och syndig feghet som rötterna fått breda ut sig i sådan vederstygglighet. (s.12)

Nästa filmiska scen för oss rätt in i huvudpersonens liv. Tidigt på morgonen stiger moran upp medan barn, make och husfolk ännu sover. Hon rustar sig mot sin skräck:

Skenor för hennes ben, så de inte darrade längre, stövlar med hårda klackar, brynja och vapenskjorta, ett bälte om hennes länder, hårt spänt, en hjälm för hennes huvud. (s.32)

Men den manliga krigardräkten blir i stället kvinnlighetens vapendräkt: snörliv, mörkblå yllekjol, överdel med broderade ärmar, blommig halstrasa och sjulöverspanne.

Hanna i Lustiggården gör sig beredd att möta sina domare.

”-Är du oskyldig ska väl Gud hjälpa dig!”(s.36) Det svaret ger henne maken Hindrich, rikaste bonden i byn, när hon ångestriden frågar om han vet vad hon anklagas för.

Fångkärran med länsman som klappar på, mannen som öppnar, hon som gömmer sig hos barnen, kramar dem och säger att hon måste till byn – allt är visuellt beskrivet samtidigt som Ulla Isakssons språk följer puls och känslor i episoden.

1.2 Syfte

I denna uppsats kommer jag att betrakta Ulla Isakssons berättelse, skriven på 1950-talet, som en kvinnoroman. Jag tar fasta på de kvinnliga erfarenheter som Ulla Isaksson uttrycker genom huvudpersonens yttre och inre resa. Hannas vandring kan liknas vid Dantes skildring av Helvetet, Skärselden och Paradiset i *Den gudomliga komedin*. Det går också att dra paralleller till 1600-talsverket *The Pilgrim's Progress* (1678)¹, vilket Inger Littberger uppmärksammar². En tredje intertext är den sumeriska myten om Inanna.³ Berättelsen har också referenser till Jesu sista dagar i Jerusalem, inte minst genom den yngsta dotterns svek mot Hanna och den symboliska korsfästelsen i Stenhuset.⁴

Valet att skriva en historisk roman på 1950-talet undersöks liksom valet att använda häxmotivet. Hur Isaksson utnyttjar kunskapen om häxerierna och häxprocesser i sin berättelse och därigenom skildrar olika kvinnofrågor och relationen kvinnligt- manligt i bondesamhället belyser jag också.

¹ John Bunyans verk översattes tidigt. ”Kristens resa” gavs första gången ut 1727. (Wikipedia mars -08)

² Ulla Isakssons romankonst Borås 1996 s. 231

³ Littberger resonerar kring initiationstemat och nämner i en not Inanna, himmelens härskarinna som stiger ner och möter sin mörka syster i underjorden. S. 231

⁴ När Magnus vädjar till landshövding Stierna efter dödsdomarna vrider denne sina händer och Magnus Höör tänker på Pilatus. (DDIV s.170)

Jag noterar att det slags moderlighet som Ulla Isaksson låter huvudpersonen Hanna uttrycka har kopplingar bakåt i tiden till feministiska tänkare som Fredrika Bremer, Ellen Key och Elin Wägner. Jag placerar också in romangestalten Hanna i det hemmafruideal som rådde under efterkrigstiden i Sverige och knyter ihop det med Yvonne Hirdman och begreppet genuskontraktet.

Ulla Isaksson kom under 1970-talet att hamna i skottgluggen för den tidens politiska kvinnorörelse apropå sin roman *Paradistorg* från 1973. Hon anklagades för att vilja hindra jämställdhetsarbetet genom att hävda barnens rätt till moderliga omsorger.

Jag refererar något av den tidens diskussion och anger hur Ulla Isaksson senare i novellsamlingen *Kvinnor* (1976) själv pekar på de många kvinnoskildringarna i sin produktion. I den självbiografiska berättelsen ”I mormors kammare” beskriver hon sin fostran in i kvinnosysslorna under sina barndomssomrar på bondgården i Sorunda.

Jag placerar in Ulla Isaksson i en lång tradition av kvinnliga intellektuella. Isaksson har själv påpekat hur viktigt Selma Lagerlöfs författarskap var för hennes eget val av den litterära banan. Efter *Paradistorg* följde det fleråriga projektet kring biografien över Elin Wägner, en av svensk kvinnorörelsens viktigaste personligheter, som Ulla Isaksson genomförde tillsammans med sin make litteraturhistorikern Erik Hjalmar Linder.

I romanen *Dit du icke vill* finns flera ”bestialiska” kvinnor. Med utgångspunkt i *The Madwoman in the Attic*, Sandra Gilberts och Susan Gubars studier i verk av de engelska 1800-talsförfattarinnorna, hävdar jag att de mörka kvinnogestalterna även hos Ulla Isaksson kan tolkas som uttryck för en kvinnlig författares vrede över en begränsad människoroll, trots att denna roman skrevs 100 år efter exempelvis Charlotte Brontës *Jane Eyre*.

Att Hannas kamp emot häxerianklagelserna, som Ulla Isaksson skildrar den, också är ett uppror mot patriarkatet, vill jag även visa. Den lutherska statskyrkan vill slå vakt om den ”sanna” läran och kämpar mot irrläror, rester av katolskt tänkande och folkstro som bottnar i förkristen tid. Kvinnors hävdvunna kunskap och erfarenhet ses som farlig, kvinnokroppen är syndig och kvinnors sexualitet är tabubelagd. Samtidigt lever fattiga ogifta kvinnor, ofta mödrar, i bygemenskapens utkant. Att hålla allmogen i Herrans tukt och förmaning vilade på präst och länsman, som utgjorde 1600-talets svenska kungamakts förlängda arm

Jag kommer även att förhålla mig till Inger Littbergers gedigna avhandling *Ulla Isakssons romankonst* från 1996, som är en grundlig dokumentation av viktiga linjer i Ulla Isakssons författarskap, inte minst hennes enda historiska roman *Dit du icke vill*. Littberger beskriver inspirationskällor och förberedelser inför skrivandet och läser utförligt av skeenden, personligheter och intertexter till romanen.

Som en klangbotten i mitt skrivande kan jag också införa denna mening av Yvonne Hirdman: ’Det som skiljer kvinnoforskare från ”vanliga” forskare är att vi problematiserar förhållandet mellan könen.’⁵ Den meningen belyser mitt eget engagemang och mitt intresse för Ulla Isakssons författarskap i allmänhet och för romanen *Dit du icke vill* i synnerhet. Troligen är detta skälet till att jag inte velat släppa uppsatsämnet. Redan 1982-83 när jag läste en kurs i kvinnolitteratur vid Stockholms universitet valde jag *Dit du icke vill* som ämne för min C-uppsats och trots de 25 år som gått sedan dess känner jag ännu av den puls, den ilska, den kamp som författarinnan utkämpade i och med romanen.

Min analys kommer att bygga på närläsning av texten och jag läser således in den i genren kvinnoroman.

1.3 Citatteknik och referenser

När jag citerar ur romanen *Dit du icke vill* hänvisar jag endast (s.xx). Vid citat ur andra verk av Ulla Isaksson skriver jag första gången hela titeln, sedan endast initial. Exempel *Kvinnor* blir

⁵ ”Genusystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning” KvT 3/1988, omtryckt i *Gösta och genusordningen* (Hirdman 2007).

(K s.xx) och *Kvinnohuset* (KH s.xx). När jag refererar till andra verk nämner jag i noten hela titeln första gången och sedan endast författarnamn och sida, som Littberger s. xxx. Då litteraturlistan innehåller flera verk av samma författare skriver jag författarnamnet samt tryckåret som exempelvis Hirdman 2008 s. xx.

1.4 En ”hemmafru” på 1600-talet

Romangestalten Hanna i *Lustiggården* utstrålar en stark och driftig kvinnlighet. Hon är en mora som har hela sin verklighet under kontroll, duktig husmor, maka och mor, ”en prydnad för sitt kön”. Men hon rivs ner från sin piedestal när hon rannsakas för att föra barn till Blåkulla, bola med djävulen och under dessa Blåkullafärder använda både präst och länsman som häst. I barnens fantasi är hon, ”supermorsan” i byn, självklart också supermorsa hos Fan.

Det är som om ”den goda kvinnligheten” visar sig vara en snubbeltråd. Hanna går balansgång mellan den yttre självsäkerheten i rollen som den goda moran och de inre tvivlen. Den välputsade framsidan har en mörk och opolerad baksida. Hanna bär även på hemligheten med sin utomäktenskapliga kärleksaffär.

Jag vill visa hur den ”goda kvinnligheten” i romanen spretar iväg i ambivalensen och hur nära den goda kvinnlighetens skuggsida och avarter ligger på lur för ”den fina moran”. Samtidigt kan jag komma åt något av ambivalensen hos kvinnor som levde ut 1950-talets hemmafruideal. Likt Hanna i *Lustiggården* kan de ha upplevt ilska och upprorslusta över den snäva instängda könsroll som samhällsnormen anvisade dem.

I mitt arbete kommer jag också att undersöka hur Ulla Isaksson använder ett förkristet språkbruk, sedvänjor och besvärjelser i sin berättelse och påstå att 1670-talet kan sägas vara en brytningstid. En mekanistisk världsbild håller på att växa fram bland de bildade männen medan folketro och magiskt tänkande lever kvar hos kvinnorna på landsbygden.

Packorna, de för häxeri anklagade kvinnorna är utsatta för ett fruktansvärt kvinnoförtryck, som bottnar i en djup rädsla inom patriarkatet för kvinnors kraft och sexualitet. Inte minst är det lutherska prästerskapet, som frenetiskt jagar irrläror, vantro och syndare, fångna i en stark rädsla för det kvinnliga.

2 Forskningsläget

2.1 Tidigare forskning

När Inger Littberger presenterade sin avhandling *Ulla Isakssons romankonst* vid Lunds universitet år 1996 var hennes arbete den första större studien av författarskapet. Littberger betonar den tematiska likheten mellan romanerna och närstuderar fem. Under rubriken ”Gud den ofrånkomlige” tar hon upp *Ytterst i havet* från 1950, ”Kärlekens makt och vanmakt” behandlar *De två saliga* från 1962 och ”Med kvinnan i centrum” granskas både *Kvinnohuset* från 1952 och *FödelseDagen* från 1988. I det sista analyskapitlet med rubriken ”I det förflutnas famn” beskrivs *Dit du icke vill* från 1956. Littberger konstaterar att denna roman, förutom att vara den enda Ulla Isaksson skrev med ett historiskt motiv, i sig innehåller både gudsproblemet, kärlekstemat och kvinnoskildringen, vilket jag återkommer till.

När Lisbeth Larsson i fjärde bandet av *Nordisk kvinnolitteraturhistoria: På jorden 1960 - 1990* tar upp Ulla Isakssons författarskap sker det i kapitlet ”På jakt efter den moder som försvann”.

Moderskapet, födandet men också kärlekshistorien mellan mor och barn, är en av de intensivt laddade, närmast extatiska gränsupplevelser som Ulla Isaksson gång på gång återvänder till i sitt författarskap. Mötet med Gud och kärleken mellan man och kvinna är de två andra.⁶

Att dessa gränsupplevelser inte är oproblematiska upplever läsaren när Isaksson från olika håll tassar runt den självuppgivande kärleken i alla dessa tre skepnader.

Idealistens möte med verkligheten är ett tema som gång på gång återkommer i författarskapet och som står i intim förbindelse med den läroprocess som figurerna måste genomgå.⁷

Så sammanfattar Littberger författarskapet. Den analysen stämmer väl överens med hennes tes att *Dit du icke vill* är en replik på Eyvind Johnsons häxroman *Drömmar om rosor och eld* (1949). De beröringspunkter Littberger finner är att det i båda verken förekommer en präst som ”syndar” genom en kärleksförbindelse, att prästerna som ägnar sig åt djävulsfördrivning respektive häxjakt framställs som ondskefulla och att i det båda romanerna förekommer en bifigur som i vissa lägen för pennan, en Daniel Drouin hos Johnson och en Magnus Höör hos Isaksson.⁸

Delar av författarskapet som Littberger inte granskar närmare är bland annat romanen *Paradistorg* som då den gavs ut på 1970-talet blev mycket omdiskuterad, två rent kristna romaner från 1940-talet, *Klänningen* från 1959, *Klockan* från 1960 samt *Amanda eller den blå spårvagnen* från 1969. *Boken om E* kom 1994 och skildrar i skönlitterär form hur det är att leva med en älskad människa som drabbas av demens, en roman som sedermera filmades med titeln *Sång för Martin*.

Stor uppmärksamhet har Ulla Isaksson fått för biografien över Elin Wägner som hon skrev tillsammans med sin man litteraturvetaren Erik Hjalmar Linder. *Amason med två bröst* kom 1977 och *Dotter av Moder Jord* 1980.

Hennes fruktbara samarbete med filmregissören Ingmar Bergman på 1950-talet är också en betydelsefull del av hennes konstnärliga verksamhet. Manuset till *Nära Livet* som Isaksson skrev utgavs som bok medan manuset till *Jungfrukällan* aldrig publicerats på svenska men väl på engelska som *The Virgin Spring* 1960.

2.1.2 Kärleken, kvinnan och Gud – tre teman i *Dit du icke vill*

Kärlekstemat som Littberger och Larsson påtalar gäller i *Dit du icke vill* Hannas utomäktenskapliga kärlek som ”fyller gestalterna med exalterat jubel”⁹ Kyrkoherden, numera biskopen Gabriel Flens är den man som Hanna älskar passionerat. Den äkte mannen Hindrich får hos Littberger belysning i avsnittet ”Den skräckslagne mannen” och den försmådde Grels, länsman, liknas hos Littberger vid en rödhårig jävul och en Judas.¹⁰

När Littberger i sin analys närmar sig Isaksson som kvinnskildrare är det i förstone valet av häxmotiv samt Hannas beroende av männen hon fokuserar. I analysen ”Den betydelsefulla klädedräkten” beskrivs sedan det djuppsykologiska skeendet. Hannas ursprungligen så prydliga klädsel och den gradvisa nersmutsning och avklädning, som följer, leder Littberger till slutsatsen att Isaksson vill att huvudpersonen ”skall ställas ansikte mot ansikte med sin mörka sida”.¹¹

Det kristna temat, gudsproblematiken, belyser Littberger med Hannas vandring från att vara stark och försvarsinställd till förkrosselse och djup insikt om egna brister och likheten

⁶ NKLH:IV s.257

⁷ Littberger s.296

⁸ Littberger s.244-252

⁹ Littberger s.296

¹⁰ Littberger s. 258 – 261, s.266-271, s 283

¹¹ Littberger s. 258

med samhällets mest föraktade. Hos Isaksson är det Hannas inre förvandling, ”hennes hjärteomskapelse”, som skildras, menar Littberger.¹²

Littberger tar även fasta på det feministteologiska perspektivet i Isakssons roman. Under rubriken ”Gud Moder och StorAnna” resonerar hon kring den kvinnliga gudsbilden i romanen.¹³ StorAnna, mor till Hanna i Lustiggården, visar sig bakom Jesus Kristus för sin dotter, då denna befinner sig längst ner på sin helvetesvandring och utslagen i en halvvakna dröm upplever hur de andra invånarna i falufängelset Stenhuset smädar och bespottar henne, ”den fina moran”. Littberger summerar: ”Genom att väva samman bilder från den teologiska och den kvinnliga sfären uppnår författaren effekten att själva livsmysteriet antar kvinnliga drag.”¹⁴

2.1.3 Källdokumentens betydelse

Isaksson har noga studerat 1600-talsdokumenten från verkliga häxprocesser i Sverige, konstaterar Littberger och visar hur författaren med nästan ordagranna citat bakat in texter ur Kröningssvärdets *Blåkullefärderna* i sin berättelse. Sekreteraren Magnus Höör förekommer som privatskrivare i brev och som offentlig protokollförare och i hans skrivelser har Ulla Isaksson medvetet utnyttjat språkbruk och ordvändningar som härrör från prostens och kyrkoherdens i Mora, Elof Skragge, som redogjort för rannsakingen i Mora år 1670.¹⁵

2.2 Kvinnolitteraturen på 1950-talet

2.2.1 Samhällsmoderlighet i efterkrigstid

Efter den tid av öppning mot världen och friheten som är skönjbar i kvinnors skrivande under 1920- och 1930-talen inträder förändringar och restriktioner efter andra världskriget. I stället för emancipatorisk eufori kommer en tillnyktring. I skuggan av de totalitära staternas makt och det grymma våldet i kriget uppstår en modersutopi: genom att mödrarna fokuserar på barnet och nödvändigheten av att skapa en värld där barnen kan leva blir en särartstanke tydlig igen. I tredje bandet av *Nordisk kvinnolitteraturhistoria: Vida världen 1900-1960* skriver Ebba Witt-Brattstöm som avrundning och blick in mot efterkrigstiden: ”Fokuseringen på barnet – och därmed mödrarnas samhällsansvar – är de skrivande kvinnornas sista försök i modern tid att lansera en ny etik för mänskliga relationer och formulera en politisk utopi för ett fredligt samhälle.”¹⁶

Mannen däremot lämnas åt sitt öde av dessa lyhörda skrivande mödrar:

De intar inte längre samma självklara roll som åtrådda eller hatade partners som i tjugotalets nya kvinnoroman och trettioalets emancipationsroman. Den nya tidens fetstilla likhetstecken mellan kvinnlighet och moderlighet ger mannen en enda möjlig, positiv roll – som det stora barnets. Den vuxne mannen har förlorat i trovärdighet, han görs ansvarig för civilisationens bankrutt och kvinnan tycks inte vilja ta honom på allvar.¹⁷

2.2.2 Efterkrigstidens genuskontrakt

¹² Littberger s. 276

¹³ Ibid s.262 Littberger citerar i en not brev från Isaksson 2/3 1991: ”I häxboken var det m[yc]k[e]t viktigt för mig, att Gud också kunde vara en kvinna.”

¹⁴ Ibid s.264

¹⁵ Littberger s 242-243

¹⁶ NKLH:III s.570

¹⁷ NKLH:III s. 573

Spår av denna förskjutning av mannen finns hos Ulla Isakssons gestalt Hanna i Lustiggården men den Isakssonroman som mest anknyter till Keys och Bremers samhällsmoderlighets-evangelium är *Paradistorg* från 1973. I *Dit du icke vill* återfinns snarare det efterkrigstidens genuskontrakt som Witt-Brattström pekat på:

Det nya genuskontraktets krav på kvinnan att spela underordnad inför mannen är ett tema hos Ulla Isaksson (född 1916). Hennes författarskap, som är ett av efterkrigstidens stora i Sverige, undersöker inträngande kvinnlighetens pris och inre skuldbörda under fem decennier. Emancipationens ihållighet skapar av Isakssons frustrerade kvinnogestalter ett slags perverterade madonnor.¹⁸

Mödrarna blir mördare, ”drivna för långt i omhändertagandets perfektion”. Mordvapnen i Witt-Brattströms exempel är gift, strypning och gas och mordnen begås i *Kvinnohuset* från 1952, i *Klockan* från 1966 och i *De två saliga* från 1962.

Att Hanna i häxromanen är utsatt för ett våldsamt tryck under rannsakingens dagar är ställt utom tvivel men hon mördar inte. Morden, självmorden och avrättningarna sker omkring henne men hon och hennes närmaste kommer undan med livet i behåll fast hon slutligen längtar efter döden. Men då får hon ost och bröd och stirrar på det genom tårar: ”Livet låg i hennes händer, obönhörligt och ofrånkomligt. Långsamt lyfte hon upp brödet till sin mun, hennes tänder grep tag i det, livet hade börjat på nytt.” (s. 304).

3 Ulla Isakssons författarskap

Ulla Isaksson (1916 – 2000) är idag (2008) en av de oförtjänt bortglömda författarna. Många av de livsfrågor som hennes gestalter kämpar med har en giltighet också på 2000-talet. Isakssons författarskap sträcker sig över den senare hälften av 1900-talet. Inledningen med tre romaner utgivna vid förlag inom Svenska missionsförbundet (*Trädet* 1940, *I denna natt* 1942 och *Av krukmakarens hand* 1945) betraktas i allmänhet som mindre intressant. Genombrottet kommer i stället med *Ytterst i havet* från år 1950 och sedan följer under 1950-talet en rad romaner, som blev mycket uppmärksammade.

Ulla Isaksson föddes in i Missionsförbundet och i hennes romangestalter förekommer många böner till Vår Herre, böner om hjälp och stöd i livets kringelkrokar. Ty de har tunga vägar att vandra, hennes gestalter, och alltid stora livsgåtor att brottas med. Men uppbrottet från frikyrkligheten i slutet av 1940-talet innebar djärvare berättelser, där tvivel och ifrågasättande är konflikter som driver berättelserna framåt.

Kärlek i alla former och sexualiteten i dess heterosexuella aspekt är viktiga delar i hennes verk. Ett stort och centralt tema är kvinnorna. Kvinnoromanen är hennes stora genre. Att *Ytterst i havet* handlar om pastor Erik Fasth som hamnat i en djup troskris förklarar Ulla Isaksson med att hon 1950 ansåg det omöjligt ”att förlägga kriser och djupare engagemang till en kvinnans medvetande. För att bli tagen på allvar kände hon sig därför tvungen att göra ett ”könsbyte”.¹⁹

Att Ulla Isaksson själv genomlevt motsvarande kris framkommer i Littbergers avhandling.

¹⁸ NKLH :III s. 576)

¹⁹ Littberger s 52

I romanen om Erik Fash borrar hon sig successivt ner till en bottenposition för att utröna om något av den kristna trons fundament blir kvar sedan de vedertagna sanningarna ställts på sin spets.²⁰

3.2 Kvinnlig kollektivroman

Desto mer kvinnoinriktad är Ulla Isaksson i sin nästa roman. *Kvinnohuset* (1952) är en kollektivroman om ett stort antal ensamstående kvinnor som bor i samma hus, ett kollektivhus av det slag som under decennier varit en fristad för kvinnor som av olika anledningar levde utanför traditionell familjegemenskap. Unga, frånskilda, änkor, ogifta självförsörjande och oberoende fann i gemensamboendet en passande livsform.

Stan var generös, när Huset planerades. Den hade kanske dåligt samvete.- Det var inte rätt, sa Stan, i all vänlighet påmind av de alltid påpassliga tidningarna – att just de ensamma kvinnorna skulle ha det så. De som i alla fall måste avvara så mycket. (*Kvinnohuset* s. 20)

Ironiskt beskriver Isaksson tillkomsten av huset. ”Många mäns händer byggde det. Bröt och sprängde, borrarade och göt, hissade och langade, fogade ihop och byggde upp.”(KH s.20)

Kvinnorna heter Isa, Rosa, Vera, Ameli, Eva, Sylvia och Anna och en är spådam, en portvaktsdotter och allt-i-allo, en lärarinna, en ung skådespelerska, en modist och en avdelningschef för ett statligt verk. I deras liv finns männen, som oro, längtan, svek, tvång och osäkerhet. Jag-berättaren Isa, spåkvinnan, inleder och avslutar romanen men två kvinnors relation till samma man är berättelsens kärna: Eva Brun, skådespelare och den senaste av Tryggve Krooks unga älskarinnor och Anna Krook, den barnlösa hustrun och verkschefen. Den sexuella relationen beskrivs som både himmel och helvete men som om längtan efter mannens beröring och närheten i kärlek och passion är ett livselixir.

Tragedin för den 16-åriga Rosa är att bli med barn i all sin oskuld och hon tar sitt liv genom att kasta sig ut från takluckan. Tragedin för den unga Eva är konflikten mellan att vara ”hålldam” och älska mannen och längta efter en stabil relation samtidigt som hon känner skuld inför den övergivna hustrun. Tragedin för Anna är att alltför många gånger ha tagit tillbaka en ljugande och falskt ångerköpt make som vill återvända efter sina utomäktenskapliga relationer.

Ett samlag med maken efter att den unga älskarinnan gett honom på båten, blir droppen för Anna: ”Nu har han glömt henne, nu har han stigit ut ur verkligheten, nu vet han inte längre vem han smeker, vem han kysser, vem han ligger med.” (KH s.246)

Hatet kämpar med viljan att trösta medan hon ”lydigt breder ut sin kropp, lydigt slår sina armar om hans hals”(KH s.246). Isa, som också har en komplicerad relation till mannen i sitt liv, ser sig som delaktig i Annas mord på mannen:

Och jag ville säga henne att jag var hennes medbrottsling, att vi alla var delaktiga i hennes brott – alla vi som denna morgon läst tidningar och sugit triumf och hämnd ur hennes handling på samma gång som förfäran och skuld. - alla och i synnerhet jag –(KH s. 253)

Den försoning med Livet som Isa sedan, trots bristande gudstro, upplever, är när Amelie visar de nyfödda hundvalparna. Ameli kallar sig själv ”mormor” och utnämner Isa till ”moster” åt de små livet och Ulla Isaksson förlämnar därmed sina barnlösa gestalter en form av surrogatmödraskap.

3.3 Filmad kvinnoerfarenhet

Kvinnohuset är det första av Ulla Isakssons verk som filmas. Hampe Faustman regisserade och filmen kom år 1953. Novellsamlingen *Dödens faster* gavs ut 1954 samtidigt som Ulla Isaksson arbetar med research till sin enda historiska roman *Dit du icke vill*, utgiven 1956.

²⁰ Littberger s. 55

I detta skede av författarskapet samarbetar Ulla Isaksson med filmregissören Ingmar Bergman. Hon skriver manus till en skildring av kvinnor på en förlossningsklinik, *Nära livet*, som filmades med dåtidens stora Bergmanskådespelare, bland andra Ingrid Thulin och Harriet Andersson. Berättelsen, utgiven som bok med titeln *Nära Livet. Det vänliga, värdiga* (1958) kan ses som en förlängning av kvinnokollektivtemat i *Kvinnohuset* men har även, enligt min mening, som intertext Agnes von Krusenstjernas *von Pahlenserier* från 1930-talet, där kvinnors sexualitet, graviditet och förlossningar står i centrum och där de reproduktiva sidorna av kvinnolivet är grund för en specifik kvinnogemenskap.

En annan kvinnoerfarenhet, våldtäkten, skildras i *Jungfrukällan* (1960) en film regisserad av Bergman efter manus av Isaksson. Berättelsen om den unga mön som klädd i finaste mantel rider till ottesången bygger på balladen om Herr Töres dotter i Vänge. Balladen och filmen kulminerar när flickan våldtas och dödas av tre vandringsmän som hon delat färdkost med. Faderns och moderns förtvivlan leder till ännu ett blodsdåd: fadern dödar våldsmännen. Balladformen och den medeltida utstyrelsen klingar tillbaka till *Dit du icke vill* där också miljöåterskapandet; viljan till historisk autenticitet; är märkbar vad gäller kläder, föremål, språk mm. *Jungfrukällan* finns inte utgiven i tryck på svenska men gavs ut i New York 1960 med rubrik *The Virgin Spring*.

3.4 Mor-dotterkonflikt och tvågalenskap

Ett starkt kvinnotema återfinns även i *Klämningen*, Ulla Isakssons roman från 1959. Här går författarinnan för första gången in i mor-dotterproblematiken. Den vackra, eleganta och förmögna änkan Helen har svårt för sin truliga och egensinniga tonårsdotter Edit, som först som 18-åring gör upp med mamman. Romanen beskriver den känslomässiga kraftmätningen mellan de två, dotterns sexdebut och mammans ångest över att åldras och förlora sin manipulativa charm. Här finns också moderns vilja att med maktmedel styra över dotterns livsval.

Ännu en central bok i författarskapet kom 1962. *De två saliga* skildrar ett fall av folie à deux, tvågalenskap, ett psykologiskt begrepp som visar hur en kärleksrelation kan övergå i vanföreställningar som drabbar båda kontrahenterna i relationen, en "smittsam" galenskap. Framför allt illustrerar romanen Ebba Witt-Brattströms teser om såväl efterkrigstidens genuskontrakt som mannen som "barn" till kvinnan.

Den åldrande psykiatrikern Christian Dettow går igenom handlingar från ett fall i sin praktik men återblickarna mot hans eget liv med hustrun visar hur det mellan dem också funnits en stor lögn och anpassning till den andre. Ännu en gång i Ulla Isakssons verk står sexualitet och barnafödandet i fokus. Överläkaren, ensam barnet vill inte dela den älskade med ett barn. Hon väljer att låtsas barnlöshet. Hur den 65-årige änklungen gradvis konfronteras med kärlekens olika yttringar i sitt eget liv och i patienternas och hur han bit för bit tvingas bryta upp sin känslomässiga låsning är utvecklingstemat i denna roman.

1964 kommer pjäsen *Våra torsdagar* och 1966 kommer *Klockan*, en roman där småstadens olika personligheter samlas omkring invigningen av en nyinköpt kyrkklocka som göts på 1100-talet. Det unga kärleksparet, den illvillige unge mannen, den i tron förlamade prästen och den ensamstående, barnlösa och övergivna kvinnan är några gestalter som känns igen från andra verk i Isakssons produktion. De möts för att utifrån olika livspositioner föra en diskussion om livets villkor. Romanens speglar även tomrummet i människors liv i det sekulariserade samhället.

Amanda eller Den blå spårvagnen ges ut 1969. Här har huvudpersonens drömmar en huvudfunktion. Färgstarka drömmar, drömsyner och drömmotiv återkommer gång på gång i Isakssons romaner.

3.5 Debatterat Paradistorg

Paradistorg publiceras 1973 och blir genast ett hett debattämne. Åter har Ulla Isaksson gjort en kollektivroman där olika röster bryts i skeendet. Tre äldre kvinnor har viktiga funktioner i berättelsen. I fokus står frågan hur barnen behandlas i det moderna Sverige. Ulla Isaksson har tagit fasta på de emotionellt störda barnen, vid denna tid kallade Aniarabarn, eftersom de saknar förmåga att relatera känslomässigt. Isaksson efterlyser mer moderlighet i samhället. Bara den självvupporfrande kvinnokärleken kan rädda livet på den våldsbenägna pojken King och den svårt invalidiserade Jensklumpen.

Även *Paradistorg* filmades, denna gång med Gunnel Lindblom som regissör.

Hösten 1973 utbröt en stor debatt om barnafödande, moderlighet och föräldraskap. För kvinnorna i 1970-talets kvinnorörelse var utbyggnaden av barnomsorgen en mycket viktig fråga. ”Daghem åt alla” hördes ropen skälla. Den unga kvinnorörelsen krävde att kvinnor skulle få möjlighet att både föda och fostra barn och att ha utvecklande arbeten utanför hemmet.

Isakssons roman *Paradistorg* uppfattades som ett varnande exempel på hur det går om kvinnor inte stannar hemma och tar hand om sina barn. Själv försvarade sig Isaksson med att den gestalt i *Paradistorg* som visar den starkaste ”moderligheten” är Puss, en ung man som tycker om barn. Moderlighet är inte en kvinnlig egenskap, menade Ulla Isaksson men hon hävdade lika bestämt:

Vi har för lite moderlighet i världen idag...vi måste återerövra denna urgamla princip i vårt bankruttrade manssamhälle, rensa den från bråten och försöka plantera den på nytt i manliga såväl som kvinnliga bröst.²¹

I *Kvinnor* (1975) har så Ulla Isaksson samlat noveller och berättelser ur sin rika produktion som på olika sätt beskriver kvinnor, uppenbarligen som en reaktion mot att betraktas som bakåtsträvare i kvinnofrågor, som kvinnofientlig. Att hennes kvinnosyn idag, tidigt 2000-tal, skulle betraktas som särartsfeminism bekommer henne inte – hennes ideologi ligger tätt intill Ellen Keys föreställning om samhällsmoderlighet och vad vi idag kan kalla den kvinnliga erfarenheten – detta att leva ett kvinnoliv i en kvinnokropp med de fysiska och psykiska erfarenheterna av att få mens och bröst, bli kär, uppleva samlag och sexualitet, gå igenom graviditet, eventuell abort, födande, ammande och närhet till ett spädbarn.

3.6 Äldre kvinnors moderlighet

Att kvinnor efter menopausen i Isakssons föreställning behåller ett moderlighetstänkande är också uppenbart. I *Paradistorg* heter de äldre kvinnorna Katha, Emma och Saga. De omfattar de egna barnen och barnbarnen, andras barn och världens barn med omsorgstankar men upplever svek och förkastelsedomar från den yngre generationen. Den yngre generationen måste kasta av sig ”mödrarna” för att bli vuxna, ett tänkande som Ulla Isaksson ofta ger uttryck för.

I *FödelseDagen*, Ulla Isakssons sista roman, som kom ut 1988, är det en arg och besviken åldrande mor som står i centrum. Hennes tre vuxna döttrar har lämnat hemmet för länge sedan, maken är död och Olga blickar tillbaka genom åren. Hon och döttrarna är tätt invävd i varandras liv, på gott och ont. Äldsta dottern Blenda, som bröt med mammakärleken i 14-årsåldern, hade sådan makt över sin mor att Olga aldrig blev sig lik efter denna utbrytning.

Födelsedagen är ett minne om denna dotter som hunnit bli 39 år utan att försonas med modern och de två yngre systrarna som ser moderns åldrande och nöd. Här står kärlekens makt att ge smärta, sorg och glädje åter i centrum, här i första rummet moderskärleken.

Den biografiska berättelsen *Boken om E* (1994) avslutar Ulla Isakssons författarskap. I den beskriver hon en annan sorts kärlekssmärta – när hennes make Erik Hjalmar Linder bit för bit

²¹ Expressen 30/12 1973

vänder sig bort från henne och deras relation och förlorar sig i en demenssjukdom. En stark skildring av kärlekens makt och vanmakt.

En central pusselbit i Ulla Isaksson författarskap är den stora biografen över Elin Wägner; *Amazon med två bröst* (1977) och *Dotter av Moder Jord* (1980), som hon skrev tillsammans med Erik Hjalmar Linder sedan Barbro Alving, Bang, överlämnat sitt material och sin research till dem.

Hjalmar Bergmans roman *Chefen fru Ingeborg* bearbetade Ulla Isaksson för televisionen och den visades 1993. Men ännu ligger hennes manus till en TV-film om Fogelstadgruppen oinspelat.

4 Dit du icke vill - sammanfattning av romanhandlingen

I en by i Dalarna har häxväsendet blossat upp under våren. Barnen berättar om hur de förts till Blåkulla, hela byn är betryckt och skrämnd och när bönerna till Gud inte hjälpt har man skickat bud till Kungliga huvudstaden. Först i slutet av september kommer den kungliga kommissionen, som ska utreda häxväsendet, resande till bygden. En förrädisk tanke hos de, som ett kollektiv beskrivna byborna, är att de höga herrarna dröjt med att komma till tiden efter skörden då lador och visthus är fyllda, så byn kan bjuda de höga herrarna på vederbörlig förplägnad. Så beskrivs relationen överhet – undersåtar redan i inledningskapitlet.

En av de misstänkta packorna är sexbarnsmamman Hanna i Lustiggården, som gift upp sig och blivit mora på en av de rikaste gårdarna i byn. Hon introduceras i andra kapitlet med orden ”StorAnnas Hanna, lönndomskonan, Lustig-Hanna, hemlighetsshoran!” (s.31) Det är inte häxeriet, som är Hannas stora hemliga synd, utan hennes otrohetsaffär med kyrkans tjänare, den tidigare kyrkoherden, numera biskopen Gabriel Flens (en riktig ärkeängel). Han är dessutom far till hennes yngsta barn, en dotter.

Affären är avslutad sedan några år men när Hanna tvingas bort för att rannsakas som häxa väcks minnet av otroheten. Länsmannen Grels Grelsson (en ganska gräslig person) placerar henne i det yttersta av kyrkstallarna, samma stall med hasp på insidan, som var platsen för Hannas och prästens nattliga kärleksmöten.

Detta vet Grelsson, som sedan ungdomen varit förtjust i Hanna men har avvisats och han förnedrar henne nu på olika sätt.

Landshövdingen Stierna (en klart lysande person) leder kommissionen och har inställningen att häxväsendet endast är ett påfund men han dras in i den hektiska och uppskruvade stämningen i byn, där vittnesmålen från barnen och ungdomarna piskar upp den redan laddade miljön.

Den unge skrivaren Magnus Höör (en genuint lyhörd person) ser det hysteriska spelet, lystnaden och sensationsmakeriet som barnen i byn, anförda av Mats i Sätra, jagar upp, också hos de vördade sockenmännen i nämnden, som tillsammans med de höglärda herrarna och byns nuvarande präst Tobias är satta till doms över de häxerianklagade. Magnus Höör hör rent av hur barnen lovar att spela upp Blåkullspektaklet i tingsstugan för att själva slippa rannsaking och dödsdom, något som den unge Mats i Sätra hotar med.

Mats är son till SätraMarit, en fattig och utstött byhora, som tror på Satan och drömmer om den makt som kontakten med djävulen ger. Enligt Hanna är SätraMarit den som av avundsjuka vill dra henne i smutsen från hennes upphöjda ställning som rik bondhustru. Till Hanna i kyrkstallarna slänger Grels in Marits dotter Agnis, kallad

Lillhoran i Sättra. Ett förtroende växer fram mellan Hanna och Agnis och Agnis, (offerlammet), berättar om sin tro på Vitkulla, där Jesus uppmanar henne att hålla sig ren från moderns häxerier, smörjhornet med hallucinogena örtbrygder.

Magnus Höör hjälper Hanna att fly efter att hon dömts till döden av kommissionen. Magnus uppfattar det som om Gud befäller honom att på detta sätt svika sitt ämbete för att rädda en oskyldig kvinna men kommer själv att begå självmord sedan han fört henne till Falun.

I Falun återser Hanna sin älskade Gabriel, numera biskop i Västerås. Han föreslår att de ska rymma tillsammans, lämna heder och ära, hans höga prästerliga ämbete, hans sjuka hustru och dödsdomen över Hanna. Men när länsman Grels kommer farande på jakt efter den bortflugna Hanna för Gabriel henne till fängelset Stenhuset i Falun i stället.

I Stenhuset fängslas Hanna, hon ligger och inväntar döden bland de andra dödsdömda och genomgår i sitt lidande en djup kris.

En av ”packorna” är höggradigt gravid; att mörda spädbarn är en del av häxriterna och modern själv är ute efter sitt eget barns liv. Hanna gör en strålande nattlig insats som barnmorska och räddar spädbarnet, en pojke undan moderns och andra häxtroende kvinnors händer.

I en drömsyn, mycket tydligt och skarpt uppfattad av Hanna, ställs hon till doms för högmålsbrott. I en vision ser hon Jesus, och sedan sin egen mor blicka förlåtande och kärleksfullt ut över samlingen av brottslingar, bödeln och henne själv. Hannas väg till försoning med Gud, modern, livet och döden infinner sig när hon ligger som ”en daggunge, ett dibarn vid Guds bröstspene” och inser att Guds kärlek, liksom moderns omfattar allt levande.

Men Hanna räddas genom Gabriels ingripande och Grels blir den som för henne tillbaka till hembyn. Under vägen berättar han hur han efter Hannas flykt våldtog och mördade flickan Agnis.

På väg mot byn möter de den kungliga kommissionen som nu far bort igen. Grels låter henne gå till fots sista biten. Själv tar han sitt liv genom att hänga sig i en björk vid stranden.

5 Från samtid till dåtid

5.1 En kvinnlig författares vägval

Vilka skäl kan det ha funnits för Ulla Isaksson att skriva en historisk roman efter det publika genombrottet med *Ytterst i havet* och *Kvinnohuset*?

En förklaring kan finnas bland den mängd ledtrådar för den framtida kvinnolitteraturforskningen som Pil Dahlerup, dansk litteraturforskare, la ut 1976.²² En aspekt är hur kritiken påverkar skrivprocessen för kvinnliga författare. Pil Dahlerup pekar på ”problematiken i de fall då en kvinnlig författare har börjat med att skriva kvinnoromaner i samtidsmiljö men övergått till att skriva släktromaner från äldre tid... och därmed rankats högre av ledande kritiker.”²³

Den låga värderingen av kvinnoromanerna är en faktor att räkna med när forskaren analyserar kvinnliga författares verk, menar Pil Dahlerup. Liknande tankar framför Ebba Witt-

²² P. Dahlerup: ”Metoder för kvinnolitteraturforskning”, red. Karin Westman-Berg, (Lund 1976).

²³ Westman-Berg s.181

Brattström när hon beskriver feministiska litteraturforskarens mödor med att upprätta den ”bitextualitet” som gör rättvisa åt båda könen litterära verk och frilägger den kvinnolitterära kanon som existerar jämsides med den manliga litteraturhistoriska normen.²⁴

Det motsägelsefulla i att vara kvinnlig författare med en stark drift att förmedla kvinnliga erfarenheter och det samtidiga behovet av bekräftelse från en manlig litterär institution är synbar i intervjuer med Ulla Isaksson. I en intervju när *Kvinnohuset* just kommit ut säger Ulla Isaksson att hon ”värjer sig mot kvinnoskildrandet”.²⁵ ”Jag ville skildra människors – inte fruntimmers – ensamhet” ”men kvinnor är mer blottade, mer åtkomliga i sin ensamhet, säger hon, men jag inbillar mig att män känner det på samma sätt.”

Som svar på att manliga läsare uppfattat könshat och manshat i romanen svarar Isaksson: ”Att boken kan uppfattas som feministisk beror kanske på att det i så hög grad blivit en bok om kvinnan som den starkaste.”

Som författare kämpade Ulla Isaksson för att slippa få stämpeln kvinnoskildrare. Hon ville bli förstådd som en författare att räkna med. Åren i början av 1950- talet är omvälvande i Ulla Isakssons liv, både för hennes författarskap och för hennes personliga tro. Personerna i författarkretsen runt Sigtunastiftelsen får stor betydelse.²⁶ Hon kom dit första gången 1947, då hon befann sig i en djup livskris och återkommer sedan många gånger för att skriva och för att delta i olika debatter och hon bygger upp ett starkt band till sina manliga författarkolleger, som liksom hon brottades med att förhålla sig till tron i sina författarskap. I kretsen kring Olov Hartman, direktor vid Sigtunastiftelsen, teolog och skönlitterär författare, ingick Lars Ahlin och Karl Vennberg, som blev Ulla Isakssons vänner, samt andra uppmärksammade författare som Gunnar Edman, Sven Stolpe och Erik Hjalmar Linder.

I kapitlet ”Sigtuna och tidens religiösa intresse” visar Littberger att det i det tidiga 50-talets kristna romaner och i samhället pågick en debatt kring tro och vetande, igångsatt av Ingemar Hedenius, som hävdade att kristendomen är en logisk omöjlighet.²⁷ Med genombrottsromanen *Ytterst i havet* placerade sig Ulla Isaksson i den breda fåra som i decenniets början tog upp religiösa frågeställningar, en trend som också gällde internationellt med exempel som författarna François Mauriac och Georges Bernanos.

Sekulariseringstrenden var stark i det intellektuella samtalet och kvinnofrågor diskuterades knappast på kultursidorna. Att som kvinnlig författare både åskådliggöra ett inre psykologiskt drama om synd, skuld och försoning och ge yttre gestalt åt ett kvinnofientligt manssamhälle i samtiden vore minst sagt inopportunt om författarens ambition var att räknas bland ”de stora”.

Häxprocesserna å andra sidan ger osökt en tydlig bakgrund till ett manssamhälles rädsla för kvinnors styrka, makt och begär.

5.2 Historisk roman: Religiöst drama med kvinna i huvudrollen

I *Dit du icke vill* är det en kvinnas religiösa tvivel som behandlas. Hanna i Lustiggården har tappat sin gudstro. På länsmanuskärren som för henne bort från hemmet tänker hon:

Bönerna hade sinat de ock, det vara bara läpparna som gick, tungan som slant, stämman som ekade. Alldeles som kyrkan med sina ljus och sina målningar, sina böner och sina psalmer och herr Tobias knuanden ofta stod för henne som ett pappershus, minsta vindpust kunde blåsa ikull det; på samma sätt hade Guds ord blivit så tunt, så tunt –(s. 48)

Så långt hunnen i författarkarriären är Ulla Isaksson således beredd att låta en kvinna genomgå det religiösa dramat – Guds död och återkomst. Den allseende försonande Gud som Hanna

²⁴ ”Hypotesen om den kvinnliga läsaren”, s. 59 Witt-Brattström 2003

²⁵ VeckoJournalen nr 52/1952 Brita Hiort af Ornäs

²⁶ Sigtunastiftelsen grundades av Manfred Björkquist och invigdes 1917, som litterär, kulturell och andlig mötesplats.

²⁷ Littberger s 46

möter i romanens slut är dock ingen Gud Fader utan en jordisk Gud Moder, nämligen hennes egen mor StorAnna.

Det sker i en drömsyn i Stenhuset i Falun. Hanna upplever en skräckfantasi av att bli upphängd i en ställning, typ sträckbänk i fängelsets tortyrkammare. Hon ser alla fängelsets invånare i en vild orgie under sig och plötsligt flämtar hon till:

”ty bakom dem alla såg hon Jesus Kristus, Världens Frälsare, och han sträckte sina armar kring dem alla – Men när hennes ögon i förtvivlan sökte Hans, skrek hon högt i bestörtning, ty i Kristi ögon skådade hon plötsligt StorAnnas sällsamt klara, djupt liggande, på en gång forskande och allvetande ögon.” (s. 271).

När jag 1983 intervjuade Ulla Isaksson passade jag på att ställa frågor kring det religiösa temat i *Dit du icke vill* och frågade om Hannas lidande följer modellen för en Golgatavandring.²⁸

- Berättelsen följer ett grundkristet tema, samma stationer förekommer men det är inte genomfört som tanke, svarade Ulla Isaksson. Däremot följer från kristen tro att vad Gud kräver är det egna uppgivandet. Mönstret med en synd att sona och nåden som kommer var jag klar över under Lars Ahlins och Olov Hartmans inflytande och deras uppfattning att människan inte kan vara syndfri. Men Gud skänker förbehållslöst sin nåd till människan hur stor hennes synd än är.

Ytterst i havet hade en manlig huvudperson, i *Kvinnohuset* ryms ett helt kvinnokollektiv och i *Dit du icke vill* blandas kvinnotemat och det religiösa temat.

I *Kvinnohuset* förhöll sig Ulla Isaksson till den samtida kvinnoverkligheten i 1950-talets huvudstadsmiljö. Hon kritiserar för manshat. I *Dit du icke vill* förlägger hon handlingen till 1600-talet, en bygd i Dalarna och dåtidens häxförföljelser. Hon är inte den första kvinnliga författare som gjort ett lika lappkastliknande vägval.

5.3 Från emancipation i samtid till kvinnoberättelse i dåtid

Ulla Isaksson placerar sig med *Dit du icke vill* i den stora feministiska historiska roman-traditionen med namn som Elin Wägner, Moa Martinson, Birgitta Trotzig och senare Sara Lidman och Kerstin Ekman. Elin Wägner rosas mest för *Åsa Hanna*, från 1918, medan romanerna som problematiserar relationen kvinnor och män som exempelvis *Dialogen fortsätter* från 1932 inte har samma genomslag hos kritiker och litteraturhistoriker.²⁹ Moa Martinsons östgötaepos med exempelvis *Drottning Grågyllen*, 1937, och *Brandliljor*, 1941 hör hit.

Ett annat exempel är norska författarinnan Sigrid Undset, vars samtidsroman *Jenny* från 1911 beskriver en modern konstnär och hennes äktenskap i sönderfall. Men det är medeltids-sviten om *Kristin Lavransdotter* från tidigt 1920-tal som renderar henne Nobelpriset i litteratur för den stilsäkra medeltidsskildringen. Att berättelsen om Kristin Lavransdatter är Undsets starkaste skildring av kvinnlig livserfarenhet är dock ett faktum som inte hålls fram i prismotiveringen.

Alice Lyttkens är ett annat svenskt exempel på byte av tid och miljö för kvinnoromaner. På 1930-talet skriver Lyttkens flera emancipationsromaner³⁰ som t. ex. *Kommer inte till*

²⁸ Intervjun publicerades i serien ”Mammamakt” på Insidan i DN i juli 1983. Anteckningarna om häxromanen har jag bevarat genom åren.

²⁹ Se E.N.Tigerstedt Svensk litteraturhistoria (Stockholm 1969) s.485:”Den väsentligaste delen av hennes omfångsrika och ojämna, ofta starkt propagandistiska och journalistiska författarskap - bl. a. den mäktiga allmogeskildringen Åsa-Hanna (1918), hennes centrala verk...)

³⁰ I exempelvis ”Har litteraturhistorien ett kön? s.239,Witt-Brattström 2003, beskriver att hon har undersökt bokmarknaden på 1930-talet och funnit en ”borträngd och skamliggjord genre med rötter i 20-talet. Jag har döpt den till emancipationsromanen.” ”...tar den upp frågeställningar med feministisk udd. Det är kvinnor

middagen (1934), som utspelar sig i samtiden. När Alice Lyttkens på 1940-talet övergår till att skriva romaner i 1700-talsmiljö, når hon stora läsarskaror. Även i hennes historiska romaner finns det feministiska budskapet.

Den kvinnliga erfarenhet som Ulla Isaksson vill skildra kan mycket väl kläs i historisk dräkt. Som jag visar träffar både valet att skriva om häxor och att levandegöra den traditionella arbets- och ansvarsfördelningen mellan könen mitt i prick i förhållandena i författarinnans egen samtid, svenskt 1950-tal men dessutom ger den historiska kontexten henne möjlighet att söka roten till det onda: kvinnoförtrycket.

Med större självkänsla söker hon orsaker till kvinnornas underordnade ställning, tar itu med en omfattande research och väljer en historisk ram för sitt romanbygge.

6 Häxerier med många bottnar

I valet att behandla häxväsendet följer Ulla Isaksson en annan feministisk tradition som går tillbaka till bland andra Emilia Fogelklou och Elin Wägner. Elin Wagners sökande efter matriarkala rester i böcker som *Tusen år i Småland* (1939) och *Väckarklocka* (1941), med dess skildring av övergången från ett samhälle där kunskapen överfördes från mödrarna, kan också ha spelat in.

Häxmotivet hade dykt upp tidigt hos Ulla Isaksson, till och med före idén till *Kvinnohuset*.³¹ Den danska filmen *Vredens Dag*, regisserad av Carl Theodor Dreyer, som hade svensk premiär 1948, kan ha varit en ”trigger” i sammanhanget.³² Ulla Isaksson var en sann filmälskare och den dramatiska häxfilmerna hade stort genomslag i Sverige. År 1948 var den svenska skådespelerskan Ingrid Bergman aktuell i rollen som Jeanne d’Arc i hollywoodproduktionen *Joan of Arc*, en annan möjlig influens, liksom romanen *Rid i natt* från 1941 av Vilhelm Moberg, som filmatiserades under andra världskriget och betraktades som beredskapsfilm. Romanfiguren Botilla är där häxerianklagad.

Viktigaste intertexten är dock religionsforskaren Emilia Fogelklous³³ arbete om häxprocesserna, i synnerhet i dubbelvolymen *Helgon och häxor* (Stockholm 1952). Uppsatsen heter ”Häxväsendet som fantasi och realitet”. Redan i första meningen ger Emilia Fogelklou den ogifta kvinnan under medeltiden en särställning:

Kvinnor, som icke genom det patriarkalt kyrkliga äktenskapet underordnades mannen eller genom klosterkulturens nya bildningstyp ställdes utanför moderskapet, behöll under medeltiden något av typen prästinna eller ”klok gumma”, utan att i populäruppfattningen degenereras till den sociala karaktär som ligger i orden sköka eller häxa.³⁴

som spelar huvudrollen och intrigen knyter an till problemen med att kombinera yrkesroll och eventuellt moderskap.”

³¹ Littberger, not 1 s.225

³² ”I omsorgsfullt återskapad 1600-talsmiljö, tyngd av livsfientlig lutherdom, utspelar sig långsamt och obevekligt ett passionsdrama, där kärlek och sexualitet brutalt krossas under avundens, maktens, intoleransens och vidskepelsens tryck. Genom den fruktansvärt konkreta förankringen i häxprocessernas verklighet kunde Dreyer suggerera fram en nästan fysiskt förnimbar smärta i människoskildringen. Filmen rymmer tre av hans säregnet genomlysta kvinnoporträtt, alla präglade av både styrka, lidande och destruktivitet. ...filmen ibland uppfattats som en allegori över nazismen...” (*Vredens Dag*/Wikipedia, 20080327)

³³ Emilia Fogelklou (1878 – 1972) var Sveriges första kvinnliga teologie kandidat.

³⁴ Fogelklou s.137

Fogelklou plockar upp grundbetydelsen i ordet häxa som en djärv och livskunnig kvinna. I den folkliga föreställningen om att vanliga jordiska kvinnor kunde ”påverka boskap, barnsbörd och väderlek” ser hon ”arvtagarna till de gamla modergudinnorna”³⁵. Den kloka gumman i denna aspekt återfinns vi som StorAnna, Hannas mor i Ulla Isakssons berättelse, hon som i allvetenhet om livets mysterier verkar stå i kontakt med högre makter och andra andliga nivåer.

Fogelklou återger i sin uppsats tankelinjer från två arbeten: Emanuel Linderholms *De stora häxprocesserna* från 1918 och Margaret Alice Murrays *The Witchcult in Western Europe* (Oxford 1921). Linderholm menar att Blåkullafesterna var en firning av de ”gamla glada hedniska festerna och särskilt kvinnornas Frödyrkan i fruktsamhetens intresse.”³⁶

Murrays huvudlinje är att verkliga häxcirklar existerade och att en verklig man agerade djävul, utklädd med ansiktsmask och djurhudar. Att det föreligger så få vittnesmål eller bekännelser om dessa häxcirklar, där endast ett fåtal invigda var verksamma, beror enligt Murray på att den som skvallrade ofelbart skulle dömas till döden.

Fogelklou menar att hon, då hon undersökt Linderholms opublicerade förarbeten, funnit att det i en process i Lillherrdal 1668 finns belägg för att riterna anfördes av en man, en man som dessutom satt som nämndeman i häxeriprocessen.³⁷

En annan intressant iakttagelse som Emilia Fogelklou gör är att männen, som deltog i riterna, inte straffas med döden utan undkommer med att exempelvis enbart tvingas löpa gatlopp. Hon kopplar detta fynd till gamla föreställningar om kvinnors ansvarighet för fertilitet och barnsbörd och att det alltså så sent som på 1600-talets finns ”en samhörighet mellan häxa och jordemoder.”³⁸

6.2 Bolmört i bykstugan

I intervjun från 1983 hänvisade Isaksson till Elin Wägner men inte direkt till Fogelklou. Wägners arbete med att spåra rester av uråldriga kvinnokulturer var betydelsefull. Isaksson menade att kvinnornas försämrade ställning i och med protestantismen kan ha gjort att Blåkullafantasierna blev en möjlighet till flykt från en bister verklighet.

- Bolmörtssalvan kunde ge flygande drömmar och det är inte otroligt att kvinnor experimenterat med detta och andra hallucinogena droger. Det är också känt att bolmörtsfrön som kastades på elden påverkade alla som sov i stugan.

Tvättstugorna var en naturlig samlingsplats för kvinnorna.

- Där var det legitimt att komma samman och prata och kanske också ta ett lättillgängligt och lustframkallande rus. Det blev svårt att skilja dröm och verklighet. Och syndabegrepp, djävulslära och ortodoxi skapade ett skuldmedvetande som sedan när häxerianklagelserna blossade upp, gick fram över dem alla som en förmörkelse.³⁹

Ulla Isakssons yttranden och skildringen i romanen sammanfaller med Emilia Fogelklous text om kulturklyftan mellan könen i bondesamhället:

Männen hade sin samhälleliga ställning och sin öppna gemenskap i byalaget. Det fanns kvinnor som genom sina män kunde känna sig inlyfta i staten. Och det fanns kvinnor som djupt fattat kyrkans budskap och där förnummit samhällsgemenskap. Men andra kvinnor kände sig väl stå kvar i makt och stånd endast genom dessa nedärvda fornritar, där sexualiteten ej betraktades som syndens upphov, hur primitiva eller förvillande former den än tog.⁴⁰

³⁵ Ibid s.138

³⁶ Ibid s.138

³⁷ Ibid s.145

³⁸ Fogelklou s.160

³⁹ Anteckningar från ett samtal juni 1983

⁴⁰ Fogelklou s. 162

Efter läsningen av protokollen från häxprocesserna suckar Emilia Fogelklou: ”Häxvansinne säger vi. Men när man gått igenom en mängd protokoll, frågar man sig då om inte de dömande varit vansinniga?”⁴¹

På liknande sätt klagar skrivaren Magnus Höör sedan de fjorton dödsdomarna spikats upp på kyrkdörren och han framstammar ”...åtminstone något av det som tynger hjärtat...” inför landshövding Stierna:

Huru långt har vi avlägsnat oss från de principer vi från början uppställt för vårt dömande, ja huru vi de sista dagarna handlat i den vildaste förvirring, såsom i en dröm, så att de domar som nu förelågo icke voro av Gud men väl av Djävulen –(s. 169)

Fogelklou spetsar till sin redogörelse genom att jämföra kvinnornas hemliga fruktbarhetsriter med de mansriter som yttrar sig i krigs- och dödsriter:

I ett patriarkalt samhälle där produktionen alltmer inriktas på förgörelse är dessa mansriter minst lika meningstömnda och snedvridna som de fruktbarhetsriter som krävde barnamord och människooffer för att upprätthållas. (s. ?)

De bortstötta och föraktade kvinnorna i Ulla Isakssons roman har på ett liknande sätt hållit fast vid Blåkullafantasier och hedniska riter, av kyrkan och överheten förbjudna, som skänkt dem en hemlig makt mitt i maktlösheten.

7 Isakssons metod: Noggrann research och språklig pastisch

7.1 Källor från tiden

Ulla Isaksson studerar noga sitt 1600-tal. Hennes research omfattar rättegångsprotokollen, den kungliga kommissionens brev och olika vittnesmål från tiden samt senare forskning kring häxprocesserna. I arbetet med källorna låter hon ordvändningar och beskrivningar från främst C.G. Kröningsvärdas häften *Blåkullefärderna eller Handlingar om Trolldomsväsendet i Dalarne åren 1668 – 1673*, först utgivna 1821, vävas in i den egna berättelsen.⁴² Språkliga pastischer finns i breven som den unge sekreteraren Magnus Höör skriver till en vän. I det fiktiva rättegångsprotokollet återger Isaksson nästan ordagrant delar av prosten Elof Skragges i Mora beskrivning av hur rättegången gick till.⁴³

Till detta vill jag tillfoga att Isaksson i sitt romanbygge även gått till 1600-talets litteratur. Vändningar ur Gustaf Vasas bibel, syndabekännelsen och Fader vår återklingar och ger läsaren en upplevelse av en autentisk tankevärld där bilder och ordval känns rimliga för den troende 1600-talsmänniskan. Dödstemat återkommer, lämpligt med tanke på häxtemat men också utifrån den korta förväntade livslängd som gällde för människor då.

Ett exempel från den morgon då Hanna och övriga dömda ska avrättas: En ung präst läser högt i morgonen medan de dödsdömda fångarna bjuds på en riklig högtidsmåltid med soppa på färskt kött, öl, bröd, rovor och morötter:

⁴¹ Ibid s. 162

⁴² Littberger s. 239 – 244

⁴³ Littberger s.242

Mina dagar löper sin kos såsom röken, mitt leverne försvinner såsom skuggan uti månan, växer såsom blomman på träd, vilken strax förvisnar och faller av. Livet är det förgängligaste av alla de ting, som i världen finnas, är såsom ett blomster, ett löv, en skugga, en bläddra den där far över vattnet. (s.287)

Därpå går prästen in på en gammaltestamentlig katalogtext där olika dödsätt beskrivs. Den börjar: ”Jostas dödde av ett sår, som han fick av pilen, Abimelek av den sten som föll över honom (s. 288) Återkommande strofer är också den dödspsalm som Hanna tänker på då hon förs bort från hemmet: ”Mitt liv är såsom en skugga och dröm/hastigt bortlöper rätt såsom en ström/som vattnet i jorden inrinner”(s. 47 , s.283 o a)

Kursiveringen av textavsnitten gör att de grafiskt framträder som omkväden och skapar avstånd till det psykologiska dramat och ökar därmed upplevelsen av historisk autenticitet.

7.2 Farlig bokläsning

Ulla Isaksson använder även 1300-talets litterära kanon i sin berättelse och jag finner intertexter från såväl Dante som den heliga Birgitta. Hanna i Lustiggården är själv läskunnig och läsningen spelar en viktig roll för hennes öde. Läsningen är avgörande för hennes utomäktenskapliga kärleksrelation. Precis som för Paolo och Francesca i Dantes *Divina Commedia* är läsningen en så sinnlig upplevelse att den väcker passionen. När prästen Gabriel Flens läser högt ur Höga visan (s.85) medan Hanna sitter och sömmar på en brudpäll⁴⁴ till kyrkan så blommar åtrån upp och Hanna tar steget som leder till otroheten.

När maken Hindrich tänker igenom sitt äktenskap är bokläsningen något som särskiljer Hanna. Sin egen mor hade han sett röka pipa men aldrig läsa i en bok. Han går i minnet igenom hur lillpigan från Sätra mognat till myndig husmor och matmor och blivit Hanna i Lustiggården, ”den fina moran”. Hon hade lärt sig att sätta pris på sin älskog genom att önska sig ett silverspänne till kyrkdräkten eller skor med röda klackar. ”Och honom hade hon gjort till en narr, en ödslare och en slösare.” Och det oerhördaste: ”Då hade hon...kanske satt sig vid elden med sin bok, den hon fått från förra kyrkherrn, han som nu var bisp i Västerås... Med boken hade det kommit en tid av nya hemligheter, hon hade blivit tystare och mera fjärran.” (s.161)

I häxanklagelserna mot Hanna dyker boken upp igen. Barnen berättar att hon lärt dem smäda ”...allt vad rätt och heligt är, Gud, Konung och Överhet. Vidare att hava läst för dem ur en bok med svarta blad och röda bokstäver...”(s.127). Psalm-boken som hon fått av Gabriel har hon med sig från hemmet och läser ur i fångelset.

De kraftfulla kärleksorden hämtas dock ur Bibeln. Hanna bär på ”mäktiga ord, ord som brukade hjälpa...”

Sätt mig som ett insegel uppå ditt hjärta och såsom ett insegel uppå din arm, ty kärleken är stark såsom döden, dess nitälskan är fast såsom helvetet, dess glöd är brinnande och en Herrens låga – (s.49)

Samma bibelcitат återkommer då Gabriel besöker Hanna i fångelset som ett tecken på styrkan i deras kärlek. ”Ännu i denna stund, mitt i syndaskälvnigen och döden, med bilan väntande och bålet, stod plötsligt deras forna glädje mellan dem.” (s.294)

7.3 Psalmer som skapar autenticitet

Det framgår på många sätt i romanen att orden är viktiga i kärleken mellan Hanna och Gabriel Flens. När Gabriel, kyrkans tjänare, beslutar sig för att berätta sanningen om sin utomäktenskapliga förbindelse med Hanna i ett brev till landshövdingen för att rädda hennes liv

⁴⁴ **brudpäll**, himmel som hålls eller är uppfäst över brudparet under brudmässan och/eller bröllopsmåltiden.
Källa: Nationalencyklopedin

kastar han själv ner en psalmvers som klingar av psalmförfattare som Haquin Spegel och Jesper Svedberg (s. 217):

*Fast min tunga måste lämna/
mycket som i själen är/
vilken har dig ganska kär/
vill jag likväl något nämna...*

En världsbild med Gud i centrum råder i den psalmvers som Gabriel tänker på då han efter en natts arbete med brevskrivning för att få Hanna friad från dödsdomen i ottan kliver ut i Falun, där avrättningen ska ske.(s.244)

*Hagel, snö och isar
/rimfrost, töcken, köld/
Herrens allmakt prisar/
som är sol och sköld*

Gabriel är i egenskap av ordets uttolkare den som återväcker Hannas gudstro när han med sin vackra röst läser syndabekännelsen inför den knäpptysta skaran i Stenhuset före dopet av den nyfödde. Hon vaggar barnet, uppfylld av undret "...att Guds ord inte var tunt längre, att hon trädde till det hungrigt som en tiggare till en beta bröd -" (s.277)

Förutom Bibel och psalmbok förekommer allusioner till en annan litterär källa från 1600-talet; bondepraktikan som beskriver arbetsåret i bondesamhället.⁴⁵ Livsvisdomen i orden som Hanna minns att modern StorHanna läst med stark och lugnande röst "...för födande kvinnor och kalvande kor, för djur som leddes till slakten och barn som reds av maran, för människor som snart ska dö -" är ett annat exempel på hur bilder, språkmelodi och en ålderdomlig världsbild skickligt utnyttjas av Ulla Isaksson för att ge klangfärg åt berättelsen. (s.284)

*-Kära, döden är allenast en slätterkarl, gammal och böjd, som med lian avhugger gräset på ängen.
Och vårt liv är allenast en ström och en sömn, är såsom gräs det dock snarligen vissnar, det där
bittida blomstrar och snart vissnar och på aftonen avhugget varder.*

En aspekt av bruket av ålderdomliga ordvändningar är att de påminner om hur gamla ballader och sagor är uppbyggda med ett omkväde som anger stämningläge. Ulla Isaksson kommenterar inte sina karaktärers handlingar utan låter de ålderdomliga verserna beskriva känslor och stämningar. Här är det återigen lämpligt att påminna om att Ulla Isakssons manus till Ingmar Bergmans film Jungfrukällan bygger på en medeltida ballad kallad "Töres dotter i Vänge".⁴⁶

8 Manligt och kvinnligt i bondesamhället

⁴⁵ **Bondepraktikan**, folkbok som innehöll information som genom århundraden blev ett slags handbok för bönder, gavs ut första gången 1508 i Tyskland. Källa: Wikipedia 20080601

⁴⁶ "Det gick till så kort att Ingmar Bergman skickade en folkvisa till Ulla och sa: Kan man göra film på det här?" Gunnel Lindblom: "Ulla Isakssons känsla för dialog" i *Röster om Ulla Isaksson*, ABF Stockholm, Enskede 1997

Ett skäl att byta miljö från samtid till forntid ligger troligen även i det faktum att genusordningen⁴⁷ under 1600-talet så tydligt åtskilde mannens och kvinnans uppgifter i hem och samhälle. Som jag visar i följande kapitel är Ulla Isaksson väl förtrogen med kvinnornas arbetsuppgifter i det gamla bondesamhället och hon synliggör i romanen ett flertal gånger självhushållningens ”självklara” uppdelning mellan manliga och kvinnliga domäner.

Genussystemet styrs av två logiker, skriver Hirdman:

- 1) Den ena logiken är just dikotomin, d. v. s. isärhållandets tabu: manligt och kvinnligt bör inte blandas.
- 2) Den andra logiken är hierarkin: det är mannen som är norm. Det är män som är människor, därmed utgör de normen för det normala och det allmängiltiga.⁴⁸

Hur nödvändig kvinnan var för bondgården framgår av LillHindrachs och hans far StorHindrachs tankar när Morkär dött:

...att nu måste det komma en kvinna i huset, en kvinna till att fästa nyckelknippan vid sin kjollinning, en kvinna till att spinna och väva, sömma och lappa, en kvinna till att hålla ordning på pigorna och uppsikt över djuren.” (s.145)

De visste det båda: för bönder och handelsmän var en kvinna lika oundgänglig som den ena handen för den andra, en gård utan en kvinna var som ett skepp utan segel, en klocka utan kläpp. (s. 145).

Hindrach har en starkt band till den ärvda gården och minns hur han långsamt vid faderns hand lärt sig manssysslorna: Köra åkern, så ut säden, bärga höet, skära säden och få den i ladan i rätt tid, tröska, kasta, sålla. Ulla Isaksson ger oss starka bilder av det nittonåriga äktenskapet då Hanna hjälpt den ansvarstygde men inte så manhaftige Hindrachs att bygga upp gårdens välstånd från nödår och dryga skatteutgifter. StorAnna, Hannas mor, flyttade in i samband med första barnets födelse och har också bidragit till liv, hälsa och rikedom i Lustiggården.

Hanna, den goda husmodern, har total kontroll över sysslorna på gården. Hon är ett praktexemplar av den goda bondmoran. När hon fångslats och förts till kyrkstallarna där packorna ska hållas instängda under rättegångsdagarna tittar hon på de skvallerlystna byborna som samlas runt kärran och tänker:

- Vad var det för galenskap de råkat i, vad var det för vanvett, som sugit tag i dem alla?...Visste de icke, att hösten var inne, då det måste bryggas och bakas och slaktas? Mindes de icke, att linet måste spinnas, att vävstolarna väntade? (s.57)

Detta är det gamla bondesamhällets praktika och det framgår att Hanna nu vet allt vad ”den fina moran” på Lustiggården behöver kunna. Dit kom hon som lillpiga...

...med hängande hår och i kjortelsäcken en klut med två stenar från barndomens bäck, litet mossa från stockarna ovanför sängen, ett par hårstrån från mors huvud, litet aska från härden, litet jord framkrafad under stugans stenfot.(s.45)

Bondesamhällets hårda slit för män och kvinnor och den tydliga könsuppdelningen i ansvars- och arbetsområden blir under Ulla Isakssons händer till en levande realitet i romanen.

⁴⁷ Se Yvonne Hirdmans uppsats i kvinnovetenskaplig tidskrift nr 3/1988 återgiven som Appendix i Gösta och genusordningen (Stockholm 2007) ”Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning”

⁴⁸ Hirdman 2007 s. 213

9 1950-talet: Reträtt från kvinnofrigörelsen

9.1 Industrisamhällets genuskontrakt

Industrisamhället hade förändrat arbetsfördelningen mellan män och kvinnor. Nu arbetade han utanför hemmet i industrin eller på kontor och hon skötte barnen, hushållet och servade mannen. Genuskontraktets två villkor; isärhållningen och mannens överordning har tagit ny form i det urbana 1900-talssamhället.

Alva Myrdal, politikerikonen, hade under 1930-talet ambitionen att underlätta hemlivet genom rationellare metoder i barnavård och hushåll. Själv var hon akademiskt skolad, hade hembiträde men levde med klyvnaden mellan egen yrkeskarriär och plikt-/skuld-/ansvarskänsla inför hem, barn och make. När 30-tal blev 40-tal skrev Alva Myrdal bekymrat och besviket i tidskriften *Idun*:

Min tes är nu...att mellankrigstiden verkat till att ovevkligare skilja ut män och kvinnor till isolerade fållor. Kvinnoödena blir mera bestämt kvinnoöden och mindre allmänmänskliga öden.⁴⁹

I ett citat från 1944 är Alva Myrdal ännu mer besviken och menar att hemarbetet i dess industrisamhällesform var en ”eftersläpande, omodern företeelse och därmed implicit omoralisk”⁵⁰

Efterkrigstidens reträtt från kvinnofrigörelsen beskriver Ebba Witt-Brattström på detta sätt:

”Under 1940-talet utarbetas det moderna genuskontraktet som bygger på könssegregering och på att mannens och hans överlägsenhet bibehålls som norm. I praktiken innebar det att kvinnoförtrycket blev kvinnornas inre börda. Det gällde att tillskansa sig elementära rättigheter utan att hota mannens maktposition varken i hemmet eller på arbetsplatsen, att inta en evig, dubbelarbetande, sekreterarposition.”⁵¹

9.2 Hemmafruns tidsålder

Att 1950-talet är hemmafruarnas gyllene tid i svensk nutidshistoria är allmänt känt. Arbetsmarknaden var i huvudsak förbehållen männen och de ogifta kvinnorna. Så sent som 1938 kom betänkandet som rör förvärvsarbetande gifta kvinnors rättsliga ställning vid äktenskap och barnsbörd (SOU 1938:13) som tillerkände kvinnor rätt att behålla sitt arbete efter giftermål och graviditet. Makens försörjaransvar var reglerat i äktenskapsbalken.

Ordet hemmafru introduceras sent i språket. Det förekommer inte i SAOB. Någon säker datering har jag inte funnit men i NEs ordbok anges förekomst från *åtminstone* 1950. Ordförklaringen anger att hemmafru betecknar en kvinna som inte förvärvsarbetar utan arbetar med sysslorna i hemmet, försörjd av makens förvärvsarbete.

De gifta kvinnorna var hänvisade till hemmet. Husmodern idealiserades. Inte minst blir hon viktig som konsument. På 1950- och 60-talen produceras så kallade husmodersfilmer med reklam och information riktade till de hemarbetande kvinnorna, som bjöds in till gratisvisningar i biosalonger. Hirdman skriver: ”Genom att ge hemarbetet en professionell status skulle man lösa det ’kvinnliga problemet’, dvs. det tabubelagda faktum, att kvinnor var lägre värderade i samhället.”⁵²

I termerna han-tid och hon-tid diskuterar hon vidare:

⁴⁹ NKLH:III s.572

⁵⁰ Hirdman 2007; ”Han-tid och hon-tid – en modern historia” s.99,

⁵¹ NKLH:III s.573

⁵² Hirdman Att lägga livet till rätt s.203

När 8-timmarsdagen genomfördes byggdes självfallet hemmets rytm upp efter dessa timmar. Livet i hemmet, i ”sovstaden” (som det utifrån det självklara normperspektivet hette) eller i städernas stenöknar roterade kring hans arbete – 8-timmarsdagen blev den nya sol kring vilken allt rörde sig. Att anpassa sig efter hans arbete blev husmoderns främsta budord – och det hade inte med modern tid att skaffa.”⁵³

9.3 Ulla Isaksson i sin samtid

Under 1940-talet levde Ulla Isaksson som författande hemmafru. En del av sin tid ägnade hon åt familjen och de två sönerna, födda 1942 och 1946, men samtidigt skrev hon böcker. Isaksson hade gått i Statens Normalskola för flickor och tog studenten på latinlinjen vid flickläroverket vid Sveaplan år 1937. Hon skolades således in i en intellektuell kvinnomiljö med rötter i den Lärkurs för fruntimmer som startades i Fredrika Bremers anda på 1860-talet och som sedan blev Högre lärarinneseminarium, där Statens Normalskola för flickor var praktikskola för de blivande flickskolelärarinnorna. Hon saknade akademisk utbildning och formell yrkesutbildning. Tidigt bestämde hon sig för att bli författare och debuterade redan som 24-åring. Hon och hennes dåvarande make var aktiva i Missionsförbundet, den kristna miljö som Ulla Isaksson fötts in i.

Ulla Isaksson är trots sin tillvaro som urban hemmafru med ”bisyssla” väl insatt i kvinnosysslorna i det gamla bondesamhället.

9.4 Mormorsarvet

Ulla Isaksson hade för att vara storstadsbarn stor kunskap om sysslorna på en gård med självhushåll och det visar hon i romanen *Dit du icke vill*. I den självbiografiska berättelsen ”I mormors kammare” ur samlingen *Kvinnor* (Stockholm 1975) skriver hon om livet på landet och mormors inflytande:

Jag var hennes första barnbarn, mina första nio somrar tillhörde henne och det var långa somrar – ibland räckte de från maj och in i oktober. (Kvinnor s.9)

Ulla Isakssons mormor bodde på gården Stenby i utkanten av Sorunda socken och beskrivs på följande sätt av dotterdottern:

Hon hade säker smak, fläckad måhända av en viss fåfänga, en svaghet för hur adliga fruar och kammarherrar hade det, men balanserad av hennes stora intresse för allmogekultur. I vävstolen var hon djärv och hembar åtskilliga pris från Hushållningssällskapet. (K s.11)

Mormodern var en nytänkande husmor:

Hon byggde själv rökeri, sedan hon tröttnat på att binda fast korvar och skinkor i bagarstugans skorsten, höll får för ullens skull, odlade sitt eget lin, bråkade, skäktade och spann.

Men också temperamentsfull: ”Hon kunde få anfall av sanningslidelse och en moralisk beskäftighet, som inte tålde motargument...Dessemellan var hon klok, tålig och fruktansvärt flitig.”(K s. 11)

Flickan Ulla fostras in i gårdens sysslor:

Hon gav mig tidigt regelbundna sysslor, stod med mig vid de stora uppvikta säckarna i sädesmagasinet och lärde mig hur mycket gröpe, kli och havre som skulle blandas i hönshinken från köket. Och hennes kammare var det bästa rummet i hela huset. (K s.12)⁵⁴

⁵³ Hirdman 2007 s.98

⁵⁴ Jfr jämnåriga Doris Lessings, f. 1918, barndomsskildring från farmen i Rhodesia; *Under huden*, Södertälje 2004.

Att mormor "...hade ett finger med i leken" i Ulla Isakssons kvinno-skildringar står klart för författaren då hon i 50-årsåldern sammanställer kvinnoberättelserna. Och liksom Hanna i Lustiggården kan känna moderns blick (t. ex. DDIV s.283) upplever Ulla Isaksson med mormodern "...att hennes ögon såg på mig tvärs igenom de många ödena." (K s.15)

10 Moderns återkomst

I Ulla Isakssons roman från 1950-talet finns ett starkt moderstema. Hanna i Lustiggården är själv mamma till sex barn men hon har också hjärta och omsorg för flera. Hos Isaksson är moderskapet både sensuellt och praktiskt. Som i upprottsscenen då Hanna i strumplästen gick "...bort till barnens sängar, böjde sig över dem, stoppade in en fot här, en arm där, drog fällarna till rätta." (s. 33) men också andades in "...den söta småbarnsdoften".

Hanna tvekar inte heller när hon tar sig an Kari i Djupets odöpta barn och låter dem bo på Lustiggården när hon och Kari ska rannsakas för häxeri. Barnen i byn betraktar henne som en välgörare, hon är generös och hjälpsam men trots detta blir hon ett lovligt byte för dem i häxjakten.

10.2 Rädda barnet

Att rädda barnen undan/den manligt styrda/ världen blir ett projekt för efterkrigstidens skrivande kvinnor. "Från mannen till barnet" kallar Ebba Witt-Brattström kapitlet om efterkrigstidens kvinnolitteratur.⁵⁵

I uppsatsen "Kvinnlighetens pris - om Ulla Isakssons romankonst" beskriver Witt-Brattström skeendet så här:

Bilden av mannen som bödel och barnet som offer försöker kvinnliga författare över hela Norden att ersätta med bindningen mellan mor och barn. Barnet får en politiskt laddad roll som symbol för freden och livskraften.⁵⁶

Detta apropå att 20- och 30-talets emancipationsromaner med mannen som en erotisk motpart till kvinnan fått ge vika för en trend där mannen också alltmer blir ett barn för kvinnan.

Det slutande 30-talet och andra världskriget stäckte hoppet hos många kvinnor som drömde om en värld, fri från våld och förtryck. Freden, som så många starka kvinnor arbetat för under första världskriget och i mellankrigstiden, gick förlorad när diktaturer bredde ut sig och militarisering och vapenindustri ännu en gång hamnade överst på politikernas agenda. Ett kallt krig följde på det förödande bombkriget som raserat katedraler, gamla stadskärnor och städer och de miljontals döda, som offrats i koncentrationsläger, i krigsmaskineriet och som civila bomboffer.

Efterkrigstiden var en reträtt från emancipationssträvandet. De skrivande kvinnorna började mäta med en ny måttstock: barnet. Kvinnorna skulle arbeta för en värld där barn kunde leva och växa upp utan krig och förtryck.⁵⁷ Svenska Elin Wägner hade redan under 1930-talet

⁵⁵ NKLH:III s 568 ffg

⁵⁶ RoUI 1997 s.18

⁵⁷ I *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* förekommer Solveig von Schoultz, finlandssvensk, med "en krigsmothers villkorlösa kärlek till sitt barn," Stina Aronson som i *Hitom himlen*, 1946, skildrar en mor med en förståndshandikappad son. Norska Nini Roll Anker skildrar förtvivlade mödrar som fött söner som tvingas ut kriget och dödas.

fört fram en pacifistisk idé om ”kvinnornas vapenlösa uppror” mot kriget. Elin Wägners civilisationskritik i *Väckarklocka*, (Stockholm 1942) framgår av följande citat:

”Att det går att ställa om vårt samhällsmaskineri och engagera varenda kugge i krigets tjänst, beror på att vår civilisation även under fredliga perioder är inställd på att bryta upp sammanhang, krossa motstånd, omgestalta, erövra. Den måste ha varit tänkt som ett medel till människornas frihet och lycka. Men människornas frihet och lycka har kommit att betyda herraväldet över jorden”⁵⁸

Detta grymma herravälde kritiserar nu de kvinnliga författarna genom att fokusera på barnet. Witt-Brattström ser en koppling till tidiga feminister:

Det är som om tiden nu vore mogen att förverkliga den samhällsmoderlighet som Fredrika Bremer och Ellen Key beskrivit som kvinnornas bidrag till civilisationen.⁵⁹

10.3 Kvinnlighetens pris och moderlighetens triumf

I Ulla Isakssons roman från 1950-talet finns en moderlighetsetik. Mödrarna ska leda de förvillade på rätta vägar igen.⁶⁰

Moderligheten firar sin yttersta triumf i romanen då Hanna i fängelset förlöser en medfånge. Att hjälpa livet vidare även i yttersta nöd och misär är moderlighet i dess högsta potens, förstärkt av ett motto som återkommer i Isakssons produktion. ”Livet, å Livet har väl alltid samlat ihop kjolarna och gått vidare!”⁶¹

När verkarna startar försöker Hanna få liv i fångvakterskan men misslyckas och tar själv mekaniskt och kunnigt tag i det som behöver göras. Hon slår eld i spisen, offerar sin egen ”halstrasa”, dvs halsduk, hittar inget vatten att värma men fyller ett tråg med öl och lägger sin vigselring i. Hanna blir ett med uppgiften som jordemor:

Ofrivilligt lade Hanna sina händer mot hennes buk. Hon borde inte häva sig så våldsamt nu; barnet kunde taga skada. Och för ett ögonblick glömde hon all styggelsen omkring sig, såg allenast att denna kvinna kämpade hårt i en smärta som var alla kvinnors. Hastigt gick hon bakom henne, knäböjde och tog den stora kroppen i sina armar. (s.262).

Hanna räddar livet på den nyfödde, en pojke. Det nyfödda barnet omges av faror, inte minst från sin egen mor, som är beredd att döda honom. För den häxtroende är ett nyfött barn det mest kraftfulla medlet för kontakten med djävulen.

10.4 Häxorna i fängelset

Hanna räddar honom undan moderns kraftiga armar när denna genast efter födelsen vill strypa sin avkomma:

Darrande lyfte hon saxen, navelsträngens blodiga band låg i hennes hand. Över sig hade hon modrans vajande väldiga kropp och högre upp reste sig en annan skugga mot taket. Darrande

⁵⁸ Citat efter Ulla Isaksson; Erik Hjalmar Linder *Elin Wägner 1922 -1949 Dotter av Moder Jord* (Stockholm 1980) s.346

⁵⁹ NKLH:III s.572

⁶⁰ När UI tilldelades Selma Lagerlöfpriset 1995 tog hon upp ett motiv med liknande budskap. När majorskan i Gösta Berlings saga som kringvandrande tiggerska återvänder till sin stendöva gamla mor och söker förlåtelse: ”Den gamla går runt” ...”och skummar grädden av mjölken..(och) ..”tycks inte märka”...”men på mödrars vis ser hon ändå. `Nu kan du äta dig det här arbetet´. Därmed förstår majorskan, skriver Selma, att hon är förlåten”. DN 6/8 1995

⁶¹ Inleder avdelning i *Dödens faster*, 1954 och återkommer i *Kvinnor*, 1975

knöt hon över strängen, så slog hon korset och klippte av. (s. 263)

Barnets mor är inte den enda blodtörstiga kvinnan i fängelset. Redan före förlossningen har Kari i Djupet, den hedniska häxan, som också kommit från Viken till Stenhuset, bett Hanna om hjälp. Kari förklarar:

Jag kan se mina gudar. När jag kallar på dem kommer de ut ur berget och jag offerar till dem. Här har jag inte kunnat offra, men du skall hjälpa mig. Vi skall båda vakta föderskan; I natt skall hon föda och när hon dödat barnet är det vårt – (s.257)

11 Häxan som spegel

Vad har då häxorna för funktion i Ulla Isakssons berättelse? Har de något att göra med den vrede som många kritiker uppfattat i hennes verk? I en intervju hade Isaksson beskrivit boken *Kvinnohuset* som ett enda vredesutbrott.

Hon säger att hon identifierade sig med alla kvinnogestalterna i deras uppror mot männen och att hon skrivit boken för att befria sig från något som frätte inom henne.⁶²

Vreden finns även i *Dit du icke vill*. Den goda Lustigmoran är ingen ren och oskyldig ”husets ängel”, hon har sin Hemlighet, sin otrohet, den utomäktenskapliga kärlekshistorien och barnet, som inte är avlat av maken. Ulla Isaksson på 1950-talet behöver, likt de engelska 1800-talsförfattarna, gömma sin kvinnliga vrede i den historia som berättas på ytan men under, som en palimpsest,⁶³ ligger ilskan, frustrationen och upproret.

Hannas liv som ”den fina moran” i Lustiggården belyses som i en trolldörr i packornas beskrivning av livet i Blåkulla. I Stenhuset kommer en av packorna fram till Hanna ”långnäst och trindlagd, med en brun tafthuva ner över öronen” (s.257)

De blacka blå ögonen var egendomligt tomma, läpparna sludrade över tandlösa gommar.
-Salva, flåsade hon, har du salva?

Kvinnan tigger och stryker fumligt Hanna över bröstet. Hon vill ta med Hanna dit de båda längtar och sedan följer den bakvända berättelsen om gården i Blåkulla där det mesta påminner om livet på en vanlig jordisk gård. Ulla Isaksson låter bondepraktikan komma tillbaka i packans ord:

Nu ska humlen skäras, sludrade hon, nu ska linet klyftas, nu skall vävar spännas, nu skall bryggas och bakas och så kommer jag inte dit – (s.258)

För den häpna Hanna berättar kvinnan om Blåkullas rikedomar:

- Först har jag piga och dräng. I fjöset har jag tolv kor och åtta får, två oxar och två bockar och tre getter. I stugan har jag elva kjortlar i olika färger, tre skinnkjortlar, sex vadmalströjor, tre hattar, fyra par strumpor och två par skor.

⁶² RoUI s.29

⁶³ Palimpsest betecknar en handskrift, vanligtvis på pergament, vars text skrapats bort och ersatts med en ny. Uttrycket syftar ofta till att belysa att en text har en underliggande mening. Källa: Wikipedia 20080330

Packans önskedröm liknar Hannas verklighet som rik och välmående mora i Lustiggården. Kvinnans attraktionskraft är också större i Blåkullagården och erotikerna häftigare:

- Inte är jag heller där så gammal och ful som du här ser mig utan ung och lätt, och när min lille Trå kommer emot mig – hon fnittrade bak de klovade händerna – då niger jag så kjorteln stöter i golvet. Och han bjuder upp mig till dans och när han dansar har han inga byxor, den tokfan, allenast rocken – (s. 257)

Trots att hon vet att fantasierna är synd säger hon:

- Jag vill inte mista t. Här är jag ful och fattig, men därborta är jag rikare än någon i hela Bondarva – (s. 259)

I Blåkullafantasin får den kvinnliga sexualiteten sitt utlopp, något som är förbjudet för den fina moran, som vi ser i kapitlet om mannen.

11.2 1800-talets engelska författare och 1950-talets svenska

När Sandra Gilbert och Susan Gubar på 1970-talet formulerade sin programtext ”Toward a Feminist Poetics” skrev de apropå att många skrivande kvinnor på 1800-talet under en på ytan välanpassad berättelse lyckades formulera erfarenheten av att leva dåtidens begränsade kvinnoliv genom att kanalisera vreden och revolten ”into secret or at least obscure corners.”⁶⁴

Även om författarna inte öppet kritiserar patriarkala institutioner och konventioner – de flesta 1800-talsförfattarna gör inte det – så skapar de ”almost obsessively” karaktärer som iscensätter ”their own authorial anger.”⁶⁵ De upproriska ”dubbelgångarna”, de ”galna kvinnorna”, ”monstret i spegeln” arbetar på att förstöra de patriarkala mönster som författaren och hennes undergivna hjältninna accepterar som ofrånkomliga och orubbliga.

Häxorna och häxfantasierna i Ulla Isakssons roman från hemmafruns gyllene tid kan jag tolka som en stark protest i historisk dräkt mot samtidens konforma genuskontrakt. Att den goda moran Hanna känner igen sig själv i den mörka kvinnligheten framgår på många ställen i romanen. När de engelska romanhjältinnorna ryggar inför sina monster kan Hanna i Lustiggården, framskriven på 1950-talet efter 100 år med arbete för kvinnofrigörelse, hitta igenkänning och djupa likheter med de fallna, utfrusna, galna kvinnobestar hon möter. Och djävulsmärket visar på ett hemligt systerskap inte bara med romangestalterna utan också med Eva, Lilith och Medea.

12 Roten till det onda

Ofrivilligt saktade han stegen. Här försiggick något som han inte kände.

De hade tänt en eld mitt i den stora backkröken, i själva Pungpinan, där rötterna ätit sig upp ur jorden, så att vägen nätt och jämnt kunde brukas. Tätt intill elden stod herr Tobias. Den röda korkåpan med Kristi uppståndelse i silke och guld över skölden hängde från hans axlar och i händerna höll han den heliga Skrift. Vid sidan om honom stod kapellänen, silverhårig och darrande med den förgyllda kalken och patenen, och nedanför dem arbetade socknens trommän med spett och spadar. Han såg Skött Anders Olsson och Östhols Per Andersson, Perols Olof och Utbys Jon. Förbryllad rynkade han ögonbrynen. De hade

⁶⁴ The Madwoman in the Attic s. 72

⁶⁵ MWIA s. 77

helgdagskläder men arbetade så att svetten lackade. Herr Tobias läppar rörde sig oavbrutet, men spettens klingande mot stenarna och spadarnas skrapande gjorde det omöjligt för honom att höra, dock tycktes det av enstaka ord som var han mitt i den stora syndaflodsbönen.

Hans tankar flög. Det var här hästarna stegrat sig den dag de kommit till byn. Det var här de stigit ur vagnarna och första gången trampat Vikens jord under sina fötter. Det var här körsvennerna stått orörliga med fasa lysande i ögonen. Den onda roten med bjäradrygan på! Nu höggs hon ur jorden! Nu kastades hon på elden! (s.176)

När skrivaren Magnus Höör har fått sin starka upplevelse, ja kallelse, att hjälpa Hanna att fly från dödsdomen i Viken märker han när han i kvällningen tar sig fram genom byn hur alla männen i nämnden fått ett specialuppdrag – att ta bort den skammens rot som hindrade kommissionens framfart i bokens inledningskapitel.

Männens mödosamma arbete med bjäradrygan, svampväxten på trädrötterna, tolkar jag som en av Isakssons dolda hälsningar till läsaren om häxprocessens verkliga ändamål: att ta död på urgammal kvinnlig kunskap. Det var ju denna rot som hindrade kommissionen och tvang de höga herrarna att gå till fots den sista biten.

Huruvida Ulla Isaksson redan på 1950-talet var bekant med exempelvis Elin Wägners tankar om en polväxling som den beskrivs i *Väckarklocka* (Stockholm 1942) kan jag endast spekulera i. Men det är inte orimligt att anta att Isaksson läste *Väckarklocka* när den kom ut på 1940-talet. Då var hon i 25-årsåldern, gift småbarnsmamma, aktiv i missionsförbundet men med författarambitioner och med en skolgång, färgad av kvinnliga intellektuella. Annars kan hon ha mött Elin Wägners tankar i kontakten med Sigtunastiftelsen, där hon rimligen stötte ihop med Emilia Fogelklou, kväkare, intellektuell och en av Elin Wägners närmaste vänner, åtminstone när det gällde tankarna om polväxling, matriarkat etc. I brevväxlingen mellan Elin Wagner och Emilia Fogelklou framgår på många håll hur de diskuterar matriarkatet.⁶⁶

För Erik Hjalmar Linder, som skrev *Fem decennier av 1900-talet*, en klassisk litteraturhistorisk översikt, var säkert både författarinnan och filosofen/opinionsbildaren Elin Wagner väl känd långt innan paret Isaksson-Linder tog itu med Wägnerbiografen på 1970-talet.

I inledningen till *Väckarklocka* skriver Elin Wagner angående en urtida kvinnlig dominans:

Moderna människor inbillar sig att deras förfäder från första början kom upp sig på en blandning av våld och intelligens, emedan de utrustar dem med samma manér som de själva har nu, då de står som segrare över naturmakter och djurvärld.

Modern i tidernas begynnelse däremot måste söka vänskap med dessa makter. Det hon behöver för ungarnas uppehälle får hon ta försiktigt, människan har ännu inget begrepp om att jorden är hennes och vad däruppå är. Den kraft hon förnimmer i universum ter sig för henne som en moder, hela symbolvärlden sluter sig kring moderserfarenheterna. Alltings ursprung är det stora modersskötet, det som en gång födde världen och återföder livet samt tar det tillbaka. Kvinnan nalkas denna kraft såsom dess jordiska representant, begär auktoritet i sin värld av samma skäl och får den.⁶⁷

12.2 Modersålderns fäder

Enligt teorin om en modersålder, ett matriarkat, först framförd av juristen Bachofen i verket *Das Mutterrecht*⁶⁸ på 1860-talet och senare förstärkt av Briffault⁶⁹, de två manliga auktoriteter

⁶⁶ I brev 24/3 1937 skriver Emilia: ”Men när *födelse och alstring* var det som stod i livets och helgdens mitt, var han//mannen min anm/ ju så lottlös; så utanför allt det biologiska, som sen kv. i det medborgerliga; och kontrasten *efter* dogmförändringen är Skriande! S.31 Vallquist 1988

⁶⁷ *Väckarklocka* 1942 s. 47

⁶⁸ Johann Jakob Bachofen, 1815- 1887, schweizisk rättshistoriker, som myntade termerna matriarkat och gynekrati och i verk som *Das Mutterrecht* (1861) införde jämförande rättsvetenskap. I *Das Mutterrecht*

som Elin Wägner på 30-talet studerade, fanns före patriarkatet den fredliga modersåldern, då dyrkan av Den Stora Modern och andra mäktiga gudinnor var förhärskande. Elin Wägner beskriver det som en naturnära religion med riter som genomförs i grottor, i djupet, i mörker och hon pekar på pythians placering i Delfi, hon som uttalar sina spådomar, sittande över en klyfta i marken.

Apollotemplet i Delfi byggdes långt senare när moderskulten övergått till kult av manliga gudar. De manliga gudarna framställs som skapargudar, som krigsgudar, som smideskonstens gud för att senare i judendomen övergå i monoteism med en enda Gud Fader.⁷⁰

Kvinnornas djupa kunskap om naturen, växterna, livgivande, födande och död, som varit de ledande principerna under moderåldern förlorar i betydelse när erövringskrig, våld och förtryck tar över och därmed viljan att dominera allt större jordområden, allt fler människor, allt större hjordar och allt farligare vapen. Patriarkatets världsbild blev enligt denna teori förhärskande ungefär 1500 år före vår tideräkning och har således dominerat under de senaste 3500 åren.

Polväxling är det begrepp från Bachofen som Elin Wägner utnyttjar när hon beskriver männens reaktion mot den stillastående oföränderlighet som var moderålderns. ”*Mödrarna undervärderade utan tvivel den väldiga expansionskraft som, slumrade hos sönerna,*” skriver Elin Wägner med kursiverad stil.⁷¹

Vad blev det då av kvinnornas kunskaper?

Enligt *Häxor – om häxförföljelse, sexualitet och människoreproduktion* (Uddevalla 1989), skriven av tyska häxforskarna Gunnar Heinson och Otto Steiger, levde kvinnokunskapen om läkande växter, helande och inte minst födelsekontroll kvar ända fram till 1400-talet då häxförföljelserna tog fart i Europa. De hävdar att kvinnornas kunskaper, liktydigt med häxeri, blev ett hot mot befolkningstillväxten. Därför är det framför allt jordemödrar som häxförföljelserna, ja, utrotningskriget gäller, under 1400-, 1500- och 1600-talen i Europa.

12.3 Häxor, jordemödrar och befolkningskris

I företalet påtalar författarna att det ursprungliga ämnet för studien inte var häxor utan ”vissa olösta gåtor kring den europeiska befolkningstillväxten.”⁷² De hävdar att en allvarlig nedgång i befolkningstillväxten kan ha orsakat förföljelsen av kvinnor som sedan urminnes tider var kunniga i preventionsteknik, abortgivande växter och födelsekontroll genom att döda nyfödda.

Heinson och Steiger citerar ett stycke ur *Häxhammaren/Malleus Maleficarum*, ursprungligen utgiven 1487, där de i denna häxförföljelsernas urkund finner belägg för att ”det är de avkommehindrande talangerna som betecknas som *djävulska krafter*”.⁷³

Eftersom djävulens makt är större än människorna, och människan kan förhindra alstringskraften genom starkt förslappande medel eller andra metoder som var och en

hävdar han att det funnits andra rättssystem före det patriarkala. Bachofen betraktade människans samhällen som evolutionära och ansåg att människorna i begynnelsen levde i klaner styrda av kvinnor. Hans belägg var de många myter som uppvisade en kvinnosyn skild från senare tiders uppfattning om kvinnans ställning. Bachofen granskade kvinnans ställning i historien och feministisk historieskrivning kan delvis härledas till honom. Källa: Wikipedia 20080403

⁶⁹ Robert Briffault (1876 - 1948) was a French novelist, historian, social anthropologist and surgeon, living in New Zealand and England. His work *Mothers: A Study of the Origins of Sentiments and Institutions* (1927) had an impact on his contemporaries. Källa: Wikipedia 20080403

⁷⁰ VK s 78

⁷¹ VK s.83

⁷² Heinson & Steiger s. 11

⁷³ Ibid s. 24

må föreställa sig, kan demonen med sitt grundligare vetande göra detta i högre grad (ur *Häxhammaren*).

En rubrik i *Häxhammaren* handlar om hur man ska anklaga dem som i egenskap av ”häxjordemödrar på olika sätt förhindrar befruktningen i moderlivet, framkallar missfall och, i andra fall, offerar de nyfödda åt demonerna”.⁷⁴

I titeln till en 100 år senare utgiven häxskrift hamnar de kloka gummorna, jordemödrarna ”...äldre kvinnor som använder sig av den läkekonst som kvinnor tillämpat sedan äldsta tid...” jämsides med häxorna redan i titeln. I slutet på 1500-talet utkommer *Tractatus de Confessionibus de Maleficorum et Sagarum / Traktat över bekännelserna från häxor och kloka gummor*.⁷⁵ Ingen tvekan om att Sagarum/kloka gummor/betraktas som farliga och ska tvingas att bekänna att de står i förbund med onda makter och sedan dömas till döden.

12.4 Roten i Pinabacken

Huruvida häxförföljelserna bottnar i rent kvinnoförtryck, kvinnoskräck, föreställningar om djävulsdyrkan, kätteri o s v eller om det verkligen var befolkningspolitiska skäl som låg bakom är inte ämne för denna uppsats. Tänkvärt är dock att koppla den katolska kyrkans envisa kamp mot aborter och preventivmedel till de kyrkligt sanktionerade häxbränningarna på den tiden. Rimligt är också att anta att kvinnor haft mycket djupare kunskaper omkring sin egen sexualitet och fruktsamhet än vad som varit gällande under den s k Nya tiden.

När bygdens tromän kämpar med bjäradrygan är det egentligen ett försök att ta död på uråldrig kvinnokunskap. Roten dök ju upp redan i romanens inledningskapitel och utgör ett svårforcerat hinder för den kungliga kommissionen.

Då hände det. Strax före prästgården. Mitt i Pinabacken, i själva Pungpinan, där trädrötterna, i den skarpa kröken under den långa sommartorkan ätit sig upp ur marken som slingrande ormar. (s.11)

Pungpina, Pinabacke, slingrande ormar... nog ger dessa ord associationer till en ondsint kvinnlighet. Det är starka krafter som männen i vagnarna vill bekämpa. Hästarna stegrar sig och hela byn håller andan. ”Händelsen tog liksom struhtag på dem, ty alla visste de, att det var av skamlig och syndig feighet som rötterna fått breda ut sig i sådan vederstygglighet.” (s.12) Den första vagnen nästan faller över branten. Isaksson fortsätter:

Barnen som legat gömda bakom buskarna vid väggkanten och nu springande genskjutit vagnarna över den uttorkade sjöbottnen, såg plötsligt hur rötterna reste sig ur jorden, väsande och fräsande, och med vassa huvuden och spelande tungor gick till anfall mot hjul och hov. (s. 12)

Vad är detta annat än ett hämndlystet Medusahuvud med ormar i håret?

12.5 Kloka gubbar

Liknelsen med den onda roten återkommer en gång till i inledningskapitlet. Det sker när prästen fader Tobias gör sin lägesbeskrivning för kommissionens herrar och de betrodda nämndemännen. Han hälsar landshövdingen och hans bisittare:

En historicus och en medicus, rättens kunniga uttolkare och så många Herrans tjänare, vilkas kunskaper och klokhet voro kända vitt omkring.

Männen ska bringa ljus i mörkret ”...även de stackars olyckliga som mer älskar nattens mörker än dagens ljus...” skulle ”...inse sin salighets betydelse, bekänna sina synder, straffas

⁷⁴ Ibid s. 29

⁷⁵ Ibid s. 29

och i straffet varda renade och därmed den onda roten för alltid vara upphuggen och kastad på elden – (s.21)

”De stackars olyckliga som mer älskar nattens mörker än dagens ljus” – I *Väckarklocka* skriver Elin Wägner: ”När på en viktig punkt av jorden och historien ljuset skulle avlösa mörkret, solen jorden, mannen kvinnan användes alltid våld och list”.⁷⁶ Wägner syftar på bytet av Moder Jord, Gaia till Apollon, ljusets gud men också den polväxling som tog ifrån kvinnorna deras uråldriga maktposition i klansamhället.

Männen i kommissionen representerar allt sin tids vetande inom medicin, juridik, historia och teologi och de betrodda nämndemännen från byn är de mäktigaste karlarna från de förnämsta gårdarna. De myndiga männen i nämnden hälsar med ”...redig blick och ett fast tag!” fast en av dem är ”...misstänkt röd i snytet och kavat i gången”. (s.19)

Här sticker Isaksson in sin kritik mot ett patriarkalt tänkande och manlig maktutövning och ett ”vetande” som inte känns vid den djupa kvinnliga kunskap, som gett människosläktet överlevnad och näring genom årtusendena.

12.6 Vilka spår finns hos kvinnorna i romanen?

Vad ser vi då för spår av kvinnornas hemliga kunskaper i skildringen av folktro, skrock, örtmedicin, häxeri, barnafödande och kvinnors sexualitet i Ulla Isaksson roman?

Sätra-Marit och Kari i Djupet är de två häxanklagade som beskrivs i Vikendelen av romanen och framställs av Ulla Isaksson som hämndlystna, rovgiriga, hatiska, något som jag vill kalla frånvänd kvinnlighet. Som deras motpoler står StorAnna och Hanna, mor och dotter som äger läkekunskap, och kan sägas företräda tillvänd kvinnlighet, den som, nästan, passar in i det patriarkala samhället.

Hanna antyder att det är ”Sätrapacket” som anklagat henne för häxeri och att de inte tålde att hon fick det bra genom sitt rika gifte och tog sig an StorAnna på ålderns dar.

När hon var död kom de stickande och ville rota; då körde jag dem på dörren. De hade ingenting med henne att göra. Hennes läkehemligheter var goda, aldrig hade hon det för sig som de nu skyller henne för runtom i byn - . (s. 37)

Strax efter kommer dotterns egen undran inför moderns konst. ”Kunde då någon känna StorAnna? Kunde då någon veta med visshet?” (s. 38)

Vad är det Hanna beskylls för? Hon tänker i länsmanskärran: ”Skyllde de inte henne för att smörja och föra barn och var hon inte så fri från den synden som himmelen är från jorden?” (s. 48). Sen väller den kunskap Hanna har om vad andra kvinnor gör upp i henne. Isakssons retoriska frågor igen:

Var då inte hela byn full av ondska? Levde de inte i hor, kokade de inte bolmörtssalva överallt i i stugorna, samlade de inte örter under månen, dräpte de inte foster i löndom, var inte kvinnovanvettet större än det någonsin varit? (s.49).

Hanna har känt lockelsen:

Hade väl tänkt många gånger så visst som en dessa sista år: varför icke? Man kunde knappt taga ett steg på vägarna längre utan att den frestelsen strök emot en. De gick samman om kvällarna i badstugorna, själva badet hade blivit skämt för deras skull, hon trodde knappt sina egna pigor längre. Men hon hade inte velat. (s.49)

Om Kari i Djupet som får dela länsmanskärran med Hanna heter det:

Utän hade sladdret gått om henne i byn år ut och år in. Aldrig hade hon synts i kyrkan och det sades att hon varken kunde Tron eller Bekännelsen. Men om våren föll

⁷⁶ VK s. 89

hon på knä på tegen, bet av brodden, kokade den sedan på eld under bar himmel och blåste den naken i fyra väderstreck. Hon plöjde, sådde och skar själv sitt korn. Man hade hon ingen men väl barn, en horkona var hon, som gärna lockade karlarna till skogs, fast det sades att hon krävde sådana ting av dem, att de inte gärna återvände. Utom Grels förstås. (s. 50).

Här beskrivs en hednisk kvinna, kanske asatroende, kanske förbunden med Den stora modern och andra fruktbarhetsgudinnor, en kvinna som lever ut en fri och vildsint sexualitet.

Kari är övertygad om att hennes gudar skyddar henne:

I kan ta mig, I kan slå mig i järn, men det biter icke, I kan döda mig men jag kommer igen, jag skall stampa dem ur jorden, jag skall kalla dem ur djupet och de skall förgöra er, hör I, era gårdar skall de bränna, era kyrkor skall de riva, de skall icke lämna sten på sten – (s.52)

12.7 Läkekunnig med djävulsmärke

Under fångenskapen i Kyrkstallarna drabbas Kari i Djupet av mjölkstockning och skriker vilt. Man har tagit ifrån henne spädbarnet och alla män blir skräckslagna. Nu kommer till och med den häxräddade prästen Herr Tobias med nattvardskärlen som skydd till Hanna för hjälp:

”- Det är Kari, säger han, de säger att hon är sjuk. Kan I hjälpa? I är ju kunnig. Vi måste få henne tyst, hon skriker vettet ur oss alla.” (s. 97) Rent vatten, sina salvor och lindor ber Hanna att få dit sedan hon först iakttagit männen:

Blicken for över de många mansansiktena runt omkring henne. De stod där med käppar och spön och gevär som skulle de ut på storjakt. På nytt slog alltings vanvett emot henne. (s.98)

Sätra-Marit delar stall med den febersjuka Kari och hon hånar Hanna nu när de både sitter fångna. Hanna hittar ett märke på Kari, ”...under ena bröstet, brunsvart och fullt av små ojämna ärr som efter tänder...”, blir rädd och döljer märket men Sätra-Marit ler och hånskrattar: ”- Du har ditt mellan skulderna, gullet mitt, fnissade Marit, jag har nog sett det, fast din mor var så aktsam om sockergrynet sitt.” (s.102)

Födelsemärket, djävulsmärket var ett av häxtecknen som söktes. Åter visar Isaksson hur nära läkekonsten och rädslan för trolldom i dess olika skepnader ryms i Hanna.

12.8 Hanna i tingstugan

Men i tingstugan inför den församlade kommissionen, tromännen och barnen, som anklagat henne, är Hanna lugn och samlad och ger rationella förklaringar till häxanklagelserna. Enligt berättaren Magnus Höör som skriver om processerna till sin gode vän Johannes säger hon så här om sin mor:

Vad hennes mor beträffade, och detta var av stor vikt, då hennes döda mor haft mycket namn om sig för lövjeri,⁷⁷ så ville hon i all ödmjukhet säga Kommissionen, med den innersta visshet, vilken hon bad Gud om hjälp till att kunna bevisa, att det jämte den onda konsten också fanns en god konst, en helande och tjänande vetskap om örter och sjukdomar och att hennes mor förvisso varit i besittning av en sådan kunskap, men svor hon vid sin själs salighet och inför Gud och oss alla, att hon aldrig sett denna kraft missbrukad. (s.121)

När Grels sedan frågar henne blir det uppenbart ”...att hon ägde en hemlighet den hon icke till något pris ville släppa ifrån sig...” och Magnus beklagar att Kommissionen nu upplever sig som förblindad, vilseförd av Hanna ”...så att de nu alla måste förargas över att de låtit sig så

⁷⁷ Lövjeri enl sökn. på Internet 20080515 skiljer botande med växt- och örtmagi samt bruket av skyddstecken för gård, djur och jord etc från trolldom, svart magi där syftet är att skada. Ordet lövjeri finns ej i SAOL eller NEs ordbok.

lätteligen bedragas.” (s.122) En hetsjakt börjar på Hannas ”hemlighet” som ju i detta fall rör otroheten, vilken Grels känner till. Magnus skriver i sitt brev:

Innan dagen gått till ända, sågo vi i morgonens klarhet Djävulens kanske största bländverk, trodde vi oss i denna kvinna skåda den onda och djupa roten till allt elände; och när Tobias i sin aftonbön tackade Gud för att han avvänt denna stora fara, som under dagen hotat att förvill oss och bad om förlåtelse för att vi icke hade igenkänt Djävulen, när han nalkats oss i en av sina listigaste förklädnader, var det ingen som opponerade.” (s.123)

Misstron mot det kvinnliga, den kvinnliga attraktionskraften, rädslan för en farlig och lockande kvinnlighet gör Isaksson tydlig här. Att förvända synen på män, att få dem att tappa huvudet och förlora kontrollen är förmågor som tillskrivs sirener, skogsrån och andra mytologiska kvinnoväsen och förgörande Medusahuvuden.

12.9 StorAnnas makt att förvända synen

En poäng i berättelsen är att StorAnna faktiskt förvände synen på Hindrich. För att skydda Hanna, när denna hade nattliga möten med Gabriel, kröp modern ner i bädden hos dotterns bedragna make. Hindrich minns en natt då han ”...sträckt ut sin hand och dragit henne intill sig.”(s. 163). Han går igenom denna bortträngda hågkomst:

När packorna drog till Blåkulla lade de en stock i sängen efter sig, och när den äkta mannen provade stocken fick den liv. Hans tänder gneds gnisslande mot varandra. Visst hade han vetat den natten att det inte varit hans hustru han hållit mellan händerna! Hennes hår var inte så strävt, hennes bröst inte så tunna, hennes hud inte så kärv. Ändå hade han inte låtit sig hejda. En galenskap som han känt igen från skräckens nätter i ungdomens skog hade pressat honom framåt. Ett främmande sköte hade slukat honom som en myr en fallande kropp. (s.163)

12.10 Häxorna och andra kvinnliga brottslingar i Stenhuset

I Falun sätts Hanna i fängelse i Stenhuset efter mötet med Gabriel. Här finns brottslingar av olika slag. Kvinnorna beskrivs så här vid första mötet:

De stod i en flock framför henne nu, allesammans kvinnor. Hon såg på dem, och deras ansikten och kroppar trängde in i hennes som något motbudande och skamligt. De var både unga och gamla, feta och magra, mörka och ljusa, men någonstans liknade de alla varandra, någonstans i ögonens glimmande, i den slarviga klädseln, det okammade håret, de föraktfulla munnarna, någonstans i rörelserna, på en gång lystna och loja, någonstans i sättet att se, ohöljt och utan skam – (s. 235)

Utan skam – här är en kvinnlighet utanför den kristna normen och moralen, bortom kyrkans tuktan och patriarkatets kontroll, något lössläppt, vilt och ostyrigt som Hanna, styrd av andra ideal, känner avsmak inför. Hanna får i uppgift att ge dödssticket till en hare som någon lämnat till mat i fängelset. Hon upplever det som en offerrit men hejdar sig då hon ser kvinnan intill:

Vid hennes sida stod en kvinna med öppen mun och spottet rinnande nerför hakan. Hon hade håret klippt som en karl i svarta korta testar och hennes ansikte var inte en människas ansikte. Den halvöppna munnen var svart och stor med löst dinglande tunga, näsan platt och bred med vitt uppfläktat näshål, ögonbrynen grova och tätt hopvuxna över näsroten, blicken ur de små svarta ögonen stickande skarp. (s.236)

Här syns verkligen kvinnomonstret, den ”galna kvinna på vinden” som får dubblera Hanna i Lustiggården och hennes mer konforma kvinnlighet, enligt Gilbert & Gubars studie som jag beskrev i föregående kapitel. Hanna skyggar inför kvinnan:

Kvinnobesten vid hennes sida var havande och i en storlek som hon aldrig skådat. Hon hade ingenting annat än särken på sig, den var hopknuten under bröstet med ett rött band men dolde ingenting av kroppens tillstånd. Som ett väldigt berg sköt buken fram... (s. 236)

Fångvakterskan/fängelsemoran förklarar: ”Hon har modran⁷⁸, det kvittar henne, låt det gå undan bara.”(s.236)

Nog hade hon hört berättas om den besatthet som kunde komma över vissa kvinnor när de fött barn, så att de som rasande kastade sig över det födda för att döda det, men hon hade ännu aldrig mött en sådan kvinna. (s.237)

Den höggravida smyger till sig hjärtat från haren som Hanna slaktat:

Hennes ansikte bar ett vällustigt, naket begär, tungspetsen slängde våt från den ena mungipan till den andra.

- Ville bara se hjärtat, sludrade hon. Mästerman sa att det var Fahn själv han snärjat, men då ska han ha ett hack i hjärtat. (s. 239)

Spinnerskorna, de kvinnliga fångarna, får sig en tillrättavisning av Hanna men då börjar fängelsemoran berätta vilka brott de fängslats för:

Den ena hade ihjäl sin karl i våras, den andra är stans värsta tjuvkona och den där borta är storbolerskan själv. ...Tror I hon frågar efter vem som blir far till barnet hennes, bara hon blir på tjocken och får gå hem? Barnamörderskor har vi två stycken och där inne – hon pekade in mot ett lågt valv, som Hanna inte sett förut – därinne har vi två packor, som ylar om nätterna, brukar horn och salva, så att djävulen dansar långdansen med oss alla natten lång. (s. 240)

”Den fina moran” har verkligen hamnat i sällskap hos samhällets värsta synderskor. Kari i Djupet kunde inte behållas i tjuvkistan i Viken utan skickas till Falun och Stenhuset. Under Hannas andra natt i fängelset kommer hon krypande fram till Hanna. Kari är sjukligt mager och nu ber hon Hanna hjälpa henne att ta hand om föderskans barn sedan modern dödat det. ”Inte en matsmula har jag rört sedan jag kom hit, det är mitt offer.” Kari vill ha Hannas hjälp för att offra till sina gudar och när Hanna säger nej och slår korset över henne spottar och fräser Kari. (s. 257)

12.11 Förlossningsdramat

På natten föder den havande sitt barn, Hanna räddar det i stor dramatik. Här hotar farliga kvinnor från alla håll hennes självpåtagna barnmorskeuppdrag:

Nu satt föderskan på huk med utspärrade knän och kjolen lyftad över skötet. Var gång värken slog över henne krökte hon sig samman. Motad mot väggen av ljuset Hanna höll i handen stod Kari och bredvid henne den långnästa i sidenhuvan. Rasande skakade hon ljuset mot dem, medan hennes ögon flög över bord och bänkar. Borta vid spinrockarna låg en sax, hon suckade till av lättnad: då hade hon stål och eld. (s.262)

I den realistiska förlossningsscenen låter Ulla Isaksson Hanna visa upp hela sin rådighet, kunskap och sinnesnärvaro.

⁷⁸ Begreppet ”modran” finns inte med SAOB men i *Svensk dialektlexikon*, Lund 1862 finns ”mora el modra” som betyder ”moderpassion, hysteri” och förekommer i Östergötland, Bohuslän, Skåne, Småland och Närke.

Darrande knöt hon över strängen, så slog hon korset och klippte av. I samma ögonblick slocknade ljuset. Hon skrek, ty nu visste hon vad som väntade. Darrande svepte hon in barnet i förklädestrasan – då kände hon Karis händer runt sin hals. Hon spände senorna och slet sig undan, kom upp med barnet i sina händer, kände Karis händer hasa utmed höfterna och snärja tag i hennes ben. (s.263) ⁷⁹

Hanna kämpar sig fram till eldstaden, biter sig fri och med barnet högt lyftat når hon kärlet med öl som står på värmning. Hon följer de traditionella riter som hänger samman med förlossningar, badar honom med stålet och sin vigselring, och låter det första badvattnet rinna ut mellan spisstenarna. Sen följer en magisk skyddstradition.

Med barnet på sin arm stampade hon lätt sex gånger med den högra foten och tre gånger med den vänstra och viskade lågt: Jag träder dig med min fot, för ältan, för dältan för fallandesjukan – (s. 264)

Så kunde den kvinnliga ”trollkonsten” te sig i bondesamhället, menar Ulla Isaksson.

12.13 Kvinnornas öde

Kari i Djupet dör i fångelset natten innan hon ska avrättas men hennes kropp bärs av Mästern till avrättningsplatsen och liket halshuggs först. Den långnästa har in i det sista frimodigt pratat med prästen, tagit emot bröd och vin och lovat prästen att också ta hans synder med i elden. Men...

Det var nu den långnästa tur och nu var hon inte lika karsk längre. Hon slog med de klovade händerna omkring sig, sparkade och skrek. Men soldaterna grep henne en under vardera armen, körde en klut i munnen på henne och stjälpde henne framåt över stupstocken. Hennes kjol for i vädret och man såg de ursinnigt sparkande kängorna. (s.295)

Precis där, när Mästern stiger fram till Hanna med blod som droppar från svärdet, flämtande bröst och elden knastrande bakom sig, går Gabriel emellan och säger att Hanna ”... i enlighet med Konungens befallning ska sändas tillbaka från bålet för att ytterligare rannsakas.” (s. 295)

Det kan man kalla en cliffhanger!⁸⁰

13 Barnen söker spänning och skapar den

13.1 En farlig barnlek

Det är de fantasifulla barnen som driver spelet med häxföreställningarna:

...började de viska sinsemellan i en snabbt uppstigande, underligt brännande sötma, tyst, tyst, medan de rullade ett blad mellan fingrarna eller tuggade på ett grässtrå. (s.13)

Redan i inledningskapitlet får vi veta att Mats i Sätra, son till den verkligt häxtroende Sätra Marit, med fantasifulla krumsprång får med sig byns ungdomar och barn i de vilda och farliga

⁷⁹ Intertext citerad efter Birgitta Holm *Tusen år av ögonblick*, Falun 2002, s. 10: ”(Jag vill säga dig, hur jag gjorde med själen då hon lämnade kroppen. Jag gjorde som en kvinna som står hos en annan då hon ska föda. Hon hjälper barnet så att det ej drunknar i blodet eller kvävs i det trånga rummet som det föds ur. Och om dess ovänner äro i huset ser hon till att det ej skall komma i deras händer och dessa dräpa det.)” Birgittas Himmelska uppenbarelser, när Maria räddar sonen Karls själ från djävlarne.

⁸⁰ A **cliffhanger** or **cliffhanger ending** is a plot device in which a movie, novel, or other work of fiction contains an abrupt ending, often leaving the main characters in a precarious or difficult situation, or with a sudden shock revelation. Wikipedia 20080406

Blåkullalekarna. När kommissionens herrar gör sitt intåg i byn bubblar bland barnen den vällustiga förväntningen om vem som ska ta dem. Det handlar om nattliga "tagningar": "Taga dem och susa iväg med dem genom luften lika gesvint som de själva dansade flata stenar över Vikens vatten." (s.14) Uppjagade "ser barnen" hur Fahn leder herrarna till helvetet i stället för till kyrkan.

Han hade själv gått i spetsen med svansen spelande mellan benen och efter honom hade herrarna tågat, hopkedjade med varandra genom ormar, och så snart någon av dem försökt vända sig eller fly hade ett ormhuvud stuckit fram och hållit honom på plats i ledet. (s.16)

Mödrarna i byn försöker lugna barnen: "Nu är Sathans välde brutet i Viken. Nu ska packorna huggas och brännas. Nu skall den onda roten uppgrävas och kastas i elden."(s.8) Men leken och de vilda fantasierna har gått för långt. I tingstugan driver barnen sitt spel med vittnesmål och berättelser.

Hur verkliga är då häxföreställningarna hos barnen som Ulla Isaksson berättar om?

Kari i Djupet, den hednatroende, har barn som verkligen tror att modern är trollkunnig, att hon kan "...trolla fågeln i grytan och haren i gropan, hon kan koka salva och rida till Blåkulla." (s.51) Prästen Tobias barn har försetts med pinglor i kläderna för att skrämman bort alla jävlar och fanstyg. Skrivaren Magnus Höör beskriver prästfamiljen så här:

Med ett långt och siratligt format ankomsttal i fickan mottog oss där på prästgårdstrappan herr Tobias, pastor loci, smal och svart, tillsammans med sin likaledes smala och magra hustru och deras tolv övermåttan välkammade och välputsade äktenskapliga frukter. Barnen hade allesammans små bjällror sömmade på kläderna, vilka dock icke, såsom vi först trodde, tillhörde traktens dräkt, utan voro ditsyddas för att prästbarnen icke skulle lockas i lag med beryktade barn och dito tjänstefolk utan hållas strängt i egen fromt pinglande flock! (s.66)

Hanna och Agnis får besök i Kyrkstallarna av ett av bjällerförsedda barnen. Flickan har kommit i ett bestämt ärende: "-Jag vill inte ha gröt, jag vill fara till Blåkulla. Alla har varit där utom jag och nu bränner de alla häxorna och då kommer jag aldrig dit." (s.93)

Jag vill se Fahren piska med sin stora svans runt bordet, grät flickan och nu hörde de bjällrorna på hennes kjol.

-Gud hjälpe dig barn, sade Hanna tungt.

-När du säger Guds namn så menar du Fahrens. (s.93)

Sensationslystnad och nyfikenhet talar hos barnet. Men flickan Agnis, hon som pojkarna kallar Lillhoran i Sätra och Fahns lilla piga, önskar komma undan moderns häxriter.

- När mor tvättat oss rena i stenstugan, fortsatte flickan, då smorde hon oss ur sitt horn nerifrån och ända upp, så fick vi rakor att rida på som de stora, men syster min och jag vi grät: de stora var så leda att titta på. (s.95)

Flickorna får inblick i en skrämmande vuxensexualitet/sensualitet som stör och oroar dem. Agnis vägrar först "...men när hon började ta små barn i stället blev jag rädd och gick till henne och sade, att hon fick taga mig som förut, bara hon lät bli de små." Agnis gör sig till offer men hon har sin vision om Vitkulla som håller henne uppe. Hon möter en "...lång vit karl..." som berättar om Vitkulla:

Då tog han mig strax genom luften till en gård. Å, I kan rakt inte tänka er, hur där var. Solsken på tunet, fast det var mitt i natten, gräset så grönt och friskt och alla blomstren så fagra! Och överallt barn i vita kläder, vackra som fåglar. (s.106)

Inne i den vita, renskurade stugan sitter en gammal gubbe med vitt skägg, enligt Agnis Gud Fader själv, som uppmanar henne att gå sin väg rakt fram och inte frukta. Detta möte hjälper Agnis genom svårigheterna och hon måste "...le blivit mot mor, jag måste se blivit på allt, då

först går det rätt för mig.”(s.107)

Agnis har sett Hanna i Blåkulla. Modern har bett henne iaktta vad Hanna gör där eftersom hon sitter inne med häxhemligheter. När Hanna frågar var hon sett henne blir svaret: ”– I satt där I alltid brukar sitta, sade flickan, högst upp i högsätet vid Storfahns sida.” (s.96)

Hanna är en kvinna som bejakar sin sexualitet. StorFahn som exponent för manlig potens, lust och begär är uppenbar i den senare scenen från tingsstugan.

13.2 Upptåget i tingstugan

Längst i beskrivningen av Hannas häxerier går barnen i rättssalen. De får vittna emot de häxerianklagade ty som Herr Tobias säger ”*Ty av barns och spenabarns mun haver Gud en makt upprättat för sina ovänners skull*” (s.132). Hanna anklagas för att föra barn till Blåkulla och där lära dem läsa Förbannelsens böner (s.127) och Mats i Sättra vittnar:

Alltsedan Kommissionen kom till byn hade han jämte en hopper andra var natt förts av denna Hanna i Lustiggården, och den sal dit de förts hade synts honom likna den stora stugan i Lustiggården... (s.128)

Vittnesmålet går ut på att Hanna tvingat barnen att äta i Fahnens namn men att Mats fått förfärlig magvärk och kräkts upp en vit orm. Inför rätten börjar han gråta och spelar upp hur han efter bekännelsen får ”...smaka kappan i Blåkulla”.

Barnen anklagar henne för att rida ömsom länsman ömsom prästen och få med sig hela skaran på sin kvast:

När de voro framme ställde hon hästen i förstugan om det var kyrkoherden, dock icke utan att ha först hava brukat honom som sopekvast med stor kraft. Länsman däremot tog hon alltid med sig in och ställde att räkna pengar i en stor säck inne i kammaren. När de hade ätit gick hon strax in till honom i kammaren och låg när honom, medan de andra stodo i ring och sågo på och strax därefter födde hon tjoget barn, dem hon genast skar i stycken och kastade i grytan på elden. (s.130)

Här är det fri sexualitet och otämjd kvinnlighet som beskrivs vid sidan av de praktiska husmodersgöromålen. Även Hannas egen yngsta, kärleksbarnet Kristina vittnar om att Hanna, Morkär, sedan hon kommit i stallet ofta fört dottern till Blåkulla ”...och hennes mor hade varit främst av alla och suttit i högsätet jämte Fahnen själv.” (s.134)

Här kan vi ana en fyraårings svartsjuka mot Fahnen som lockat bort Hanna från hemmet och barnen. Detta svek från en av hennes egna drabbar förstås Hanna särskilt svårt.

14 Männens plats, kvinnors plats, förmåga och sexualitet

Prästen Tobias är drivande i häxjakten och han yrkar dödsdom för Hanna efter denna andra dag i tingsstuga då barnen berättar om hans ”tagning”; att Hanna lurat iväg honom till Blåkulla. I hans yrkande kommer den onda roten igen:

...att om icke den onda roten nu bleve uppgrävd och kastad i den brinnande elden, så skulle detta Djävulens ogräs sprida sig över hela landet, ja över hela världen, så att Kristi säd på jorden bleve helt förödd. (s. 135)

Att Tobias är livrädd för kvinnor och för kvinnans sexuella attraktionskraft är tydligt. Den onda roten blir alltmer liktydig med denna ”farliga” kvinnokraft, sexualiteten.

Männen i byn har vänt sig bort från mödrarnas vädjan om stöd emot barnens fantasier: "Över barnens huvud sökte de männens blickar, men männen vände bort sina ögon. Detta var kvinnornas sak."(s.18) Männen är inte beredda att hjälpa kvinnorna mot deras ängslan och skuld känslor. Arbetet träder i stället. Isaksson ställer sina retoriska frågor:

Var inte snart den blåa hösten inne? Väntade inte kronokvarnen? Måste här inte fiskas, gillras, skjutas? Skulle inte veden läggas samman i stakar? Skulle inte kolbottnen beredas, kolkojan uppbyggas? Behövde inte taken tätas och låg inte fähustimret för tredje året?

14.3 Den äkte mannen

Maken Hindrich undrar över hustruns roll i hans liv när han ligger vaken om natten efter att Hanna dömts till döden. Han har satt gården i pant för att visa att han tror på hennes oskuld. Han undrar över sin förälskelse i henne, den lilla blyga tjänsteflickan från Sätra. "Kärleksdryck, trolldomsdryck, förvända ögon, förbytta sinnen! Han trodde det inte; likväl visste han inte."(s. 144) Här sätter Isaksson ännu en gång ord på rädslan för "förtrollning" från kvinnorna.

Hindrich var som enda överlevande barn och son Morkärs tröst och StorHindrichs hopp; förväntningar som den unge Hindrich inte kunde leva upp till. Modern hade dött "...med Hannas hand mellan sina...". Här finns ännu en kvinnlig hemlighet: "Han var viss att Morkär haft något att säga till den unga på sitt yttersta, något hon grunnat på, något av största vikt. Törhända hade det blivit sagt, törhända inte." (s.145)

Hindrich beklagar sig över kvinnors kom ihåg, minnen som plockas fram. Slutsatsen: "Skulle herrarna lyssna till kvinnorna, fick de hålla domarebord till domedag. Han fnös i mörkret. Munpjoller, kärringsnack, förgiftade tungor."(s.147)

Isakssons omkväde om männens osäkerhet: "Han trodde dem inte; likväl visste han inte."(s. 147).

I den nattliga tillbakablicken återupplever Hindrich scenen i tingstugan:

Hennes nakna kropp bland de främmande knektarna, inför de höga herrarna, under Nämndens förlägna blickar, hennes långa svarta hår, längre än någon annans, upplöst och tungt, hennes runda bröst dem ingen annan sett än han, och Sathansmärket mellan skuldrorna; det hade varit en skam större än han trott möjlig. (s. 148)

Hindrich är rädd för Hannas sexualitet. En natt i början av äktenskapet när han ängslas för missväxt och nödår...

...hade hon stått framför honom, klagande sin eviga klagan för det han inte smekt henne över kinden...Hennes klagan hade alltid kränkt honom, Hur länge skulle de då smekts och fjollats, kuttrat och vänslats? Allt hade sin tid och nu var jordens tid, den jord som skulle bära dem alla, honom och henne och de barn de väntade. (s.159)

När han ser att hon står naken inför honom blir han dödligt generad men Hanna förstår inte:

Het och pockande hade hon lindat sina armar om hans hals, tryckt sin våta kind mot hans, blåst i hans öra, dragit i hans hår, stuckit sin hand innanför skjortan, pressat hans armar hårt mot sitt liv och lirkat honom i säng.

Efteråt grubblar Hindrich: "Ännu långt efteråt hade han darrat inom sig vid tanken på vad som skett den natten, hennes djärvhet, hennes oblyghet. Var hade hon lärt dig sådana konster? Vem hade lärt henne?" (s.160)

När Hanna växer in i moderskap och husmorssysslor blir situationen en annan:

Aldrig mer hade hon väntat honom tårögd och klagande i sängen. Tungt sovande hade hon legat där med ett barn i famnen eller vid bröstet, det bruna finnbröstet ur vilket mjölken sprutade så villigt. När

han rört vid henne hade hon tryckt barnet hårdare i famnen, räddad in i något hemligrike dit han icke ägt tillträde. (s.161)

Isaksson låter Hindrichs vaknatt sluta med att han går ut på tunet och slungar sitt spjut mot månen. Månen blir sinnebild för häxgalenskapen och för Hindrichs frustration inför det hotfulla kvinnliga: ”Stor och tung och full av galenskap seglade månen i skyn. Elakhet flöt ur hennes mungipor och grymhet ur hennes ögonhålör.” (s.164) Och han ser sin maktlöshet. Han såg ”...en liten man, LillHindrich, LillHindrich i Lustiggården, slunga ett spjut, ett litet spjut mot den väldiga månen.” (s.165)

Mot det kvinnliga, den kvinnliga hemligheten, står mannen hjälplös, säger Ulla Isaksson.

14.3 Våldsverkaren och mjukismannen

Länsman Grels Grelsson är berättelsens våldsverkare. Hanna minns den gång han besökte henne på sätern då hon varit ensam: ”Hade stått på tunet och kammat sitt hår och väntat på sin vän. Hade stått där full av kärlekens sötma, rund och hel, osårbar och salig.” (s.41)

Här antyds att den unga Hanna är hemmastadd i sexualiteten innan hon gifter sig. Vem ungdomskärleken är berättar inte Isaksson men däremot hur hennes förälskelse utmanar Grels som griper henne och bär upp henne på ett loft. (s. 42) Hanna undkommer våldtäkten, hoppar djärvt ut därifrån och gömmer sig i skogen. Detta är inte enda gången hon kränkt honom. Grels får inkarnera ondskan och utlevande manlig sexualitet, för övrigt lik den nämndeman som Fogelklou hittade i protokollet, den om agerade häxmästare vid häxsabbaten och ofta beskriven som den Onde själv.

Den beskedlige mannen i Magnus Höors gestalt, han som blyg och stammande söker faderligt beskydd hos landshövding Stierna, vet föga om sexualitet men upplever det vanvett som griper människorna i byn och männen runt domarbordet. Han är den utomstående berättaren i boken som beskriver byn och rättegången för sin vän Johannes. Intuitivt vet han att Hanna är oskyldig. Han genomskådar häxvanvettet. I en klar dröm som han kallar *revelaciones* (s. 171) befinner han sig i Änglakammaren i Blåkulla och hör en orgie som pågår men inser att bakom varje skratt finns en gråt ”att hela den stora Blåkullaglädjen ingenting annat är än ett enda stort jämmerskri, det Djävulen förvänt till högsta fröjd och salighet”. I drömmen visar Gud honom varför just han måste rädda Hanna:

Alla hade en ursäkt, jag ensam hade ingen. Ingen makt att förlora, inget ämbete att svika, icke hustru eller barn som väntade: det var jag som hade kallats att ta protestens handling i min hand! (s.72)

Denne renhjärtade framtidsman måste precis som Agnis gå under för Hannas skull. Han väljer att dränka sig i stället för att återvända till kommissionen i Viken.

14.4 Älskaren - biskopen

Kampen mellan klokskap och dårskap råder hos Gabriel Flens. När Hanna oväntat kommer till hans hus efter flykten låter Isaksson oss för första gången möta honom, den hemlige älskaren, numera en namnkunnig biskop, bekant med kungen och landshövdingen.

Det bruna håret, som mjukt föll ner mot axeln, det korta skägget, där varje strå krusade sig tätt upp mot kinderna, den långa smala munnen, den nötblunda blicken uppspärrad nu under den bronsfärgade ögonfransen— (s. 194)

Rummet de möts i blir till ett paradiset, det vackraste rum Hanna sett:⁸¹

...längs den höga panelen och mellan dem tecknade sig blommor i svart och rött. Ovanför panelen var väggarna delade i stora fält av andra pelare krönte med vajande palmkronor. Mellan dem svävade blomrankor i vida bågar och där rankorna möttes gungade paradisfåglar med vilt uppspärrade stjärter – (s.195)

Hanna beskyller honom för att vara falsk i sin äktenskapliga kärlek. Han älskar inte sin sjukliga hustru ”som en man älskar en kvinna, du älskar henne för att göra en Gudi behaglig gärning, för att göra bot för synden din,”(s.200). Hon kritiserar hans feighet och förebrår honom att han antagit biskopskallelsen och flyttat. De diskuterar utvägar och han föreslår att de ska rymma. Gabriel bjuder henne vin och bröd(en nattvard), hämtar vatten och linne och börjar tvätta hennes slagna kropp, hon har fått 180 piskrapp.

Han kysste hennes sår, han slickade dem som en hund, ömt och ynkan, och blundande och lycklig lät hon tårarna rinna som de ville nerför kinderna. (s.205)

Gabriel försöker välja: ”Tankarna flög. Han hade pengar, de kunde taga sig över gränsen, och söderöver hade han vänner.”(s.212) Men han kan inte bryta med sitt välordnade liv, biskopsgården och bokstugan ”dit han samlat böcker till över två tusen dalers värde”, hans psalmöversättningar och katekesfrågor. Han sviker kärleken till Hanna och hon känner ”hur djupt i hennes bröst slog en ung flicka händerna för ansiktet och grät.”(s.223) När hon handklo vad traskar efter Grels till Stenhuset tänker hon:

Han hade varit hennes innersta värn, hennes hemligaste hopp. ... Han var inte den man som sprängde iväg i nattens mörker på en hästrygg med en kvinna framför sig i sadeln. (s.225)

Den handlingen hade Magnus Höör utfört. Gabriel skriver i stället till landshövdingen och till kungen för att vädja om att dödsdomen upphävs.

15 Sammanfattning och avslutning

I min undersökning av Ulla Isakssons roman *Dit du icke vill* har jag haft perspektivet kvinnoroman skriven på 1950-talet. Jag har placerat in skildringen av ”den fina moran” i hemmafruns gyllene tid före den feministiska våg som på 1970-talet i grunden förändrade livsvillkoren för kvinnor, barn och män. Jag har därigenom också belyst begreppet genuskontrakt som det såg ut på 1950-talet med stöd av Hirdmans begrepp han-tid och hon-tid

⁸¹ Littberger s. 266

och som det såg ut på 1600-talet med bondesamhällets uppdelning av arbetet i kvinnliga och manliga sysslor och ansvarsområden.

Jag har fokuserat på Isakssons skildring av häxtron som kvinnors strävan att behålla makt och inflytande över urgamla områden av kvinnlig kunskap som liv och hälsa, födelse och död. Jag har också visat hur häxorna i romanen får leva ut sexuella begär som inte passade för en bondhustru men att Hanna i Lustiggården i sin otrohetsrelation just upplevt sexuell passion. Jag har visat att Isaksson beskriver häxprocesserna som ett sätt för patriarkatet att få kontroll över kvinnor, deras sexualitet och barnafödandet. Genom att bortse från och svartmåla urgamla kunskaper om örtmediciner och djurskötsel samt gammal kunskap om prevention har patriarkatet tryggt befolkningstillväxten i expansionslystna maktsfärer som kyrka och stat. Genom att förbjuda och ifrågasätta traditionell kunskap som levde vidare hos den icke boklärd befolkningen, kvinnor och män, kunde makten kontrollera den ”obildade” hopen och stärka sin egen maktposition

Jag konstaterar även att Ulla Isaksson knyter an till moderlighetstankar liknande dem som Fredrika Bremer, Ellen Key och Elin Wägner uttryckt i sina verk.

Jag noterar dock en stor och avgörande skillnad: Ulla Isaksson har som maka och mor genomlevt rent fysiska kvinnoerfarenheter som de tre föregångarna saknar. Ingen av dem genomgick graviditet, förlossning och amning – ingen var biologisk mor.

Isaksson synliggör kvinnokroppen ur detta reproduktionsperspektiv. Här förekommer bröst; mjölkstinna, med mjölkstockning, gamla slappa, höggravida och nyförlösta. Här finns ett bildspråk- ”som en daggunge vid Guds bröstspene”.

Isakssons närhet till kvinnokroppsliga upplevelser är uppenbar i romantexten och frispråkiga till och med för 1950-talet – en stor och avgörande skillnad mot tidigare. I romanen finns också hänvisningar till kvinnors begär/lust och sexualitet, något som de tre föregångarna inte skrev om i uttalad form.

I Hannas erfarenhet finns också rädsla för våldtäkt: Grels på sätern och Grels hotfulla sätt i kyrkstallet. Detta förbinder Ulla Isakssons romanhjältinna Hanna i Lustiggården med en dagsfärsk essärförfattare som Katrine Kielos, som i maj 2008 gav ut essäboken *Våldtäkt och romantik*, där hon hävdar att kvinnor präglas av och begränsas av att de kan utsättas för våldtäkt.

Därmed kan jag avsluta genom att citera Malin Ullgrens recension av sagda essäbok:

Bäst av allt är att författaren är modig och fritänkande nog att trycka på feministiska ångestpunkter: att ”erkänna” kroppens erfarenheter och skillnaden mellan kön är inte samma sak som att dö biologistdöden.

Litteraturförteckning

Alighieri, Dante *Den gudomliga komedin, Helvetet Sång V* övers Ingvar Björkeson Arlöv 1983

Auerbach, Erich *Mimesis - Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen*, 1946 övers Ulrika Waldenström Viborg 1999

Dahlerup, Drude “Metoder för kvinnotexttolkning” i Westman –Berg, Karin(red) *Textanalys från könsrollsynpunkt* Lund 1976

Fogelklou, Emilia *Helgon och häxor* Stockholm 1952

Gilbert, Sandra & Gubar, Susan *The Madwoman in the Attic – The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* New Haven and London 1979

Heinson, Gunnar och Steiger, Otto *Häxor - Om häxförföljelse, sexualitet och människo-
produktion*, Uddevalla 1989, övers G. Sandin. Orig.titel: *Die vernichtung der weisen
Frauen. Beiträge zur Theorie und Geschichte von Bevölkerung und Kindheit*, 1985

Hirdman, Yvonne *Gösta och genusordningen – feministiska betraktelser* Stockholm 2007

” ” *Att lägga livet tillrätta -Studier i svensk folkhemspolitik* (Hälsingborg 1989)

Holm, Birgitta *Tusen år av ögonblick – från den heliga Birgitta till den syndiga*, Falun 2002

Isaksson, Ulla *Ytterst i havet* (1:a utg 1950) Lund 1980

” ” *Kvinnohuset* (1:a utg 1952) Örebro 1954

” ” *Dödens faster* Stockholm 1954

” ” *Dit du icke vill* Stockholm 1956

” ” *Klänningen* (1:a utgåva 1959) Stockholm 1962

” ” *De två saliga* Stockholm 1962

” ” *Klockan* (Stockholm 1966)

” ” *Amanda eller den blå spårvagnen* (1:a utg 1969) Lund 1980

” ” *Paradistorg* (1:a utg 1973) Stockholm 1974

” ” *Kvinnor* Stockholm 1975

” ” med Erik Hjalmar Linder *Elin Wägner 1922 – 1949 Dotter av Moder Jord*
Stockholm 1980

” ” *FödelseDagen* Stockholm 1988

” ” *Boken om E Falun* 1994

Littberger, Inger *Ulla Isakssons romankonst* Borås 1996

Nordisk kvinnolitteraturhistoria, band III: Vida världen 1900-1950 Höganäs

Nordisk kvinnolitteraturhistoria, band IV: På jorden 1960 -1990 Höganäs

Röster om Ulla Isaksson, ABF-seminarium november 1996, Enskede 1997

Tigerstedt, E. N. *Svensk litteraturhistoria* Tredje reviderade upplagan, Solna 1969

Vallquist, Gunnel *Kära Ili, Käraste Elin – Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev
åren 1924 – 1949, Inledning och urval av Gunnel Vallquist*, Malmö 1988

Witt-Brattström, Ebba *Ur könets mörker Etc Litteraturanalyser 1993 – 2003*, Stockholm 2003

Wägner, Elin *Väckarklocka*, Stockholm 1942

Dagens Nyheter 7/5 2008 ”Våldtäkt är också sex”, recension av Malin Ullgren

Dagens Nyheter 6/8 1995 ”Etablerad Selma förtrollade en ung Ulla Isaksson”, kortversion av
Ulla Isakssons tal som mottagare av Selma Lagerlöf-priset

VeckoJournalen nr 52/1952 Brita Hiort af Ornäs intervjuar Ulla Isaksson

Expressen 30/12 1973 Ulla Isaksson förklarar sig

NEs Ordbok

SAOB

SAOL

Wikipedia för vissa faktauppgifter, angivna med sökdatum